

Центральноукраїнський науковий ліцей-інтернат

Бібліотечно-інформаційний центр

СВІТЛІ ПОСТАТІ МИНУЛИХ СТОЛІТЬ

Бібліографічний покажчик

Кропивницький, 2021

ПЕРЕДМОВА

Частинкою незалежної України є степова її перлина – Кіровоградщина.

Багатотисячолітня історія міста Кропивницький творилася розумом, працею і звитягою багатьох поколінь його мешканців. Кожне століття залишило тут свій особливий знак. Відображений він в унікальній споруді Фортеці Святої Єлсавети, у шедеврах архітектурних ансамблів ХІХ ст., у переплетінні вулиць і провулків. У різні роки доля так чи інакше пов'язала з нашим містом імена видатних людей: Тут працювали: професор В. І. Григорович, історик, археолог і фольклорист В. М. Ястребов, композитор П.І. Ніщинський, вихованцями якого були, зокрема, актори і режисери М. К. Садовський та П.К. Саксаганський. У місті жив відомий піаніст Генріх Густавович Нейгауз, визначний українознавець П. Рябков та багато інших.

Значною подією культурного життя не лише в масштабах міста і краю, а й цілої України, став початок роботи у місті 1882 року першої української професійної театральної трупи під керівництвом М.Л. Кропивницького, а пізніше - М.П. Старицького. До неї входили І.К. Карпенко-Карий, М.К. Садовський, П.К. Саксаганський, М. К. Заньковецька, М.К. Садовська-Барілотті та ін.

Деякі історичні постаті, причетні до історії нашого краю, незаслужено призабуті, про інших, стараннями нових поколінь, пам'ять повертається у рідні краї.

Настав, певне, час відновити втрачену пам'ять, стерти пил віків про людей, які вписали яскраву сторінку в історію міста.

Мета цього покажчика – висвітлити історію Кіровограда крізь призму життєдіяльності відомих історичних осіб, їхню впливовість на історичні процеси, що відбувалися у нашому місті та державі, а саме головне - розповісти молоді про самовідданість, жертвність цих людей заради служіння своєму народові. Матеріал розміщено в алфавітному порядку. Корисним доповненням слугують допоміжні інформаційні матеріали (іменний покажчик, покажчик назв використаних періодичних видань).

Рекомендується учням, студентам, бібліотекарям, вчителям, організаторам позакласних заходів, краєзнавцям, всім, хто цікавиться історією рідного краю.

При підготовці покажчика використано літературу та періодичні видання з фондів нашого Бібліотечно-інформаційного центру, Обласної універсальної наукової бібліотеки ім.Д.Чижевського та інтернет-видань.

БОБРИНСЬКИЙ О. О. - ГРАФ-ТРУДІВНИК

Історія родини графів Бобринських незвичайна. У 1762 році імператриця Катерина II народила позашлюбного сина. Хлопчика назвали Олексієм. Батьком немовляти був фаворит цариці — Григорій Орлов. Що це дійсно син імператриці вона засвідчила своїм листом, який Бобринські зберігали, як реліквію.

Цікаво, що після народження хлопчика, повитуха обгорнула малюка бобровим хутром, звідти й пішло прізвище майбутнього графа — Бобринський. Пізніше на родовому гербі графа з'явилося зображення бобра і девіз: «Богові слава, життя тобі!». Кажуть, що цими словами Катерина II благословила новонародженого сина — майбутнього родоначальника династії графів Бобринських. Усе життя Катерина II слідувала за вихованням свого позашлюбного сина, а на 13-річчя Олексія подарувала йому маєток у Тульській губернії (Росія).

Олексій Григорович Бобринський успішно закінчив кадетський корпус, подорожував Європою, де зустрів і закохався в Анну Унгерн-Штернберг. Через три роки молоді повінчалися. Павло I, наступник Катерини II, подарував своєму братові титул графа, чин генерал-майора, орден Анни I ступеня та вотчини

У Олексія Григоровича Бобринського, було троє синів— Олексій, Павло, Василь та дочка Марія (після заміжжя – княгиня Гагаріна).

Але у нашій розповіді мова піде, насамперед, про старшого сина Олексія Григоровича - Олексія Олексійовича Бобринського (1800-1868), значна частина життя й діяльності якого пов'язані з Україною та з Кіровоградщиною, зокрема.

Олексій Олексійович народився у 1800 році, закінчив військове училище. У 1821 році одружився з фрейліною імператриці Марії Федорівни графинею Софією Олександрівною Самойловою – племінницею О. Потьомкіна, яка успадкувала частину землеволодінь свого дядька в Україні. У сім'ї було три сини - Володимир, Лев та Олександр.

У 1828 році у чині ротмістра граф виходить у відставку і оселяється у своєму родовому маєтку Михайлівському під Тулою. Тут Олексій Олексійович і почав серйозно працювати над цукроварінням. Займався дослідницькою роботою із вирощування цукрових буряків. Збудував у Михайлівському цукровий завод. Та клімат тут був несприятливий для вирощування буряків: морози не давали їм визрівати. Тож граф вирішує перевезти завод у тепліші краї — в містечко Смілу Київської губернії (нині Черкаська область), де мав земельні володіння. Доставляли обладнання на волах та конях.

Коли Бобринські переїхали жити у Смілу, тут усе почало змінюватися на краще. З приїздом графської родини починається розвиток не тільки самого міста, а й усього Черкаського повіту (адміністративно – територіальна одиниця Київської губернії Російської імперії). Зокрема, у 1838 році Олексій Бобринський зводить у Смілі цукровий і пивоварний заводи, а ще будує механічні майстерні, де виготовляє обладнання для цукроварень та сільського господарства. Заради успіху своєї справи граф не шкодує грошей. Загалом, за наступні десять років, граф будує чотири цукрових заводи, зводить механічний та головний заводи із переробки цукру–піску на рафінад. Для роботи на цукрових заводах Бобринський переселяє

до міста селян з Орловської, Смоленської, Тульської, Могильовської, Харківської і Саратовської губерній. Завдяки цьому населення м. Сміли збільшується вдвічі. На обладнання для цукрових підприємств він витрачає 434 тисячі карбованців сріблом. У той час заводи графа за потужністю встановлених там парових машин перевершували підприємства Москви. На заводах Сміли працювало 2500 робітників. Сам граф не соромився ставати до верстата, як простий працівник. Щорічно його цукрові заводи виготовляли продукції на 1 мільйон карбованців. А на споживчий ринок йшло 250 000 пудів цукру, що суттєво впливало на зниження ціни на нього.

При Смілянській цукроварні граф Олексій Олексійович влаштував трирічне училище, яке щорічно випускало 30 майстрів цукрової справи. Плата за навчання складала один рубль на рік, а найбідніші оволодівали професією цукрочина безкоштовно.

Разом з тим у Смілі граф будує лікарню на 100 ліжок. Цей медичний заклад був найбільшим у Черкаському повіті. Люди лікувалися там безкоштовно: щороку для цього граф виділяв 10 тисяч карбованців сріблом. Для заводчан він зводив їдальні, школи, лазні. Усі витрати з утримання громадських установ Олексій Олексійович Бобринський брав на себе.

Графиня Софія Бобринська була завзятою театралкою і заснувала в Смілі театр.

Капітали графа Бобринського, його далекоглядність та підприємливість відчутно змінили життя Сміли. Граф сприяє відкриттю у містечку складів обладнання для цукрової промисловості французької фірми «Де-рон і Кайль». Це допомогло розбудові цукрових заводів не тільки на Смілянщині, а й по всій Київській губернії. Коли графа запитували, для чого все це йому треба, граф Бобринський відповідав: «Не забувайте про те, що я працюю не для себе, а для Вітчизни».

Олексій Бобринський був надзвичайно багатогранною особистістю: вивчав магнетизм, захоплювався механікою, хімією, фінансами, сільським господарством, промисловістю, фотографією, він був одним із перших фотографів, чії знімки були удостоєні дипломів на багатьох виставках, вивчав іноземні мови. Граф був палким пропагандистом залізничного транспорту. У 1835 році Бобринський, за пропозицією австрійських інженерів, очолив будівництво першої у Російській імперії залізниці – Санкт-Петербург–Царське Село. Згодом граф також збудував залізницю Одеса-Балта - першу залізницю у Наддніпрянській Україні.

Бобринський був членом 12 наукових товариств, проводив широкі агрономічні дослідження, написав наукові праці: «Статистические материалы для истории свеклосахарной промышленности в России», «О применении систем охранительной и свободной торговли в России» (обидві – 1856) та «О применении систем охранительной и свободной торговли в России и о значительном понижении таможенного дохода по введении тарифа 1857 г.» (1868).

Заради дружини, яку обоював все своє життя, Олексій Олексійович зайнявся квітникарством: видав брошуру про квіти і, навіть, вивів сорт троянд, названий його іменем.

Свою діяльність у цукровій галузі Бобринський почав з поліпшення цукристості сировини. Йому вдалося у своєму господарстві підняти вміст цукру в буряках з 12 до 16 відсотків. Цього було досягнуто, передусім, завдяки зміні способу обробки рослин. Бобринський був одним з піонерів переведення буряків з грядки у польові умови. Крім того, граф конструював нові сівалки й розрихлювачі. А винайдений ним плуг-поглиблювач отримав назву „плуга Бобринського" і був удостоєний медалі на Всесвітній виставці у Парижі.

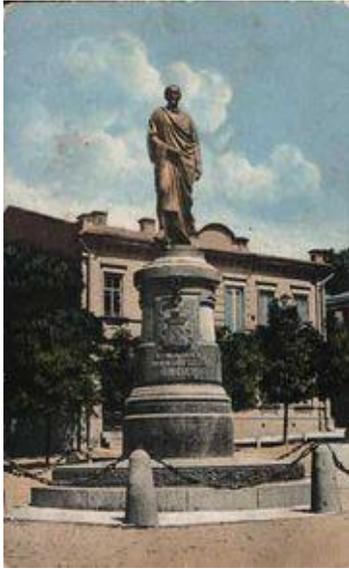
Заводи Бобринського вважалося зразком досконалості. При кожному з них були побудовані лікарні, школи, їдальні, лазні, церкви. Усі витрати на їх утримання граф брав на себе.

У 1838 році Олексій Бобринський придбав село Капітанівку (нині Новомиргородського району, Кіровоградської області), і через вісім років тут запрацював цукровий завод - перший на території Кіровоградщини. (1846). На цукроварні й великих бурякових плантаціях щосезону працювали сотні жителів Капітанівки та навколишніх сіл. Наприклад, у 1875-76 році на підприємстві було зайнято 670 чоловіків, 137 жінок та 31 підліток. При Капітанівському заводі була організована селекційна станція, яка займалася виведенням нових цукромістких сортів буряка. У 1913 році на Капітанівському цукровому заводі виробили 276 тисяч пудів цукру, який ішов, в основному, на експорт. Розвиток цукрової промисловості сприяв розвитку в Україні мережі залізничного транспорту. У 1911-12 роках була споруджена залізниця Одеса-Бобринська (нині станція Шевченково поблизу Сміли), у ті ж роки збудовано станцію Капітанівка на лінії Одеса-Бахмач та вокзал на станції Помічна (нині Кіровоградська область). Капітанівський цукровий завод працює і понині.

Значні кошти Бобринські виділяли на освіту робітників своїх заводів. І хоча відомо, що перша згадка про Капітанівку датується 1774 роком, і що у 1787 році магнат К. Любомирський продав її князю Потьомкіну, а у 1795 році село одержав у спадщину його племінник - генерал Висоцький справжня історія цього села починається зі спорудження тут у 1846 році цукроварні Олексія Бобринського. Уже в 1860 році у Капітанівці почала діяти церковно-парафіяльна школа, у 1863 році на громадські кошти для неї звели дерев'яний будинок, а 1899 року власники цукроварні заснували в селі однокласну школу. Першу лікарню у Капітанівці - на 24 ліжка - Бобринські відкрили у 1892 році. Не дивно, що Олексій Олексійович мав репутацію людини ліберальних поглядів. Ще у 30-і роки XIX століття, як згадують сучасники, граф говорив про ненормальність кріпосного права, неможливість ведення господарства на його основі. Після реформи 1861 року граф допоміг своїм кріпосним викупити у нього землю. На жаль, у 1866 році в сім'ю Бобринських приходять горе — помирає дружина Олексія Олексійовича

Софія Олександрівна. А через два роки — 4 жовтня 1868 року, не стає і Олексія Олексійовича Бобринського.

Похований граф Олексій Олексійович Бобринський в Олександро–Невській лаврі м. Санкт–Петербурга.

У 1878 році у Києві, на громадські кошти, був споруджений пам'ятник (скульптор Іван Шредер, архітектор Іполит Монігетті) відомому політику, підприємцю, економісту, меценату, засновнику цукрової промисловості України, будівничому першої залізниці у Російській імперії та Наддніпрянській Україні - графу Олексію Олексійовичу Бобринському, що знаходився на Бібіковському бульварі, на місці нинішнього пам'ятника Миколі Щорсу. Демонтований та знищений пам'ятник за часів радянської влади наприкінці 20-х років минулого століття.

В пам'ять про графа у м. Смілі Черкаської області вулицю Тельмана перейменували на бульвар Бобринського.

ЕРДЕЛІ О. С. - ДРУГИЙ ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА

Олександр Семенович Ерделі став у 1890 році другим (першим був Дмитро Остен- Сакен) Почесним громадянином міста Єлисаветграда.

Ерделі — одна з найвідоміших елисаветградських родин, яка заслуговує на добру згадку та вдячну пам'ять.

Рід Ерделі походить із Сербії, звідки його предки перебралися на береги Інгулу у середині XVIII століття. Вони стали великими землевласниками і громадськими діячами, заснували кілька сіл у сучасному Маловісківському районі, зокрема,

Ерделівку, Миролюбівку та інші.

Перший Ерделі — Павло Семенович — з'явився в наших краях у 1755 році у лавах балканських переселенців, що утворили військово-землеробську колонію під назвою Нова Сербія.

Один із його нащадків Олександр Семенович Ерделі (1826-1898 рр.) по закінченні земського реального училища у Єлисаветграді почав працювати у земстві, а з 1874 року його обрано Херсонським губернатором.

Він упродовж 16 років був губернатором Херсонщини, мав вищий державний ранг таємного радника. Відразу два міста — Єлисаветград та Херсон (випадок безпрецедентний) — обрали Олександра Ерделі своїм Почесним громадянином. На його честь вулицю Старообрядницьку в Херсоні перейменували на Ерделівську (до революції таке практикувалося нечасто)

Ерделі «завжди прихильно ставився до всіх клопотань та потреб міста». З його іменем пов'язують, зокрема, відкриття 8 вересня 1879 року

Єлисаветградської чоловічої гімназії, ініціював він також заснування у місті 1885 року нічного притулку на 150 осіб.

Та особливу вдячність до Ерделі єлисаветградці почували за сприяння у спорудженні водогону, урочисте відкриття якого відбулося 17 травня 1893 року. Міський голова Олександр Пашутін у вітальній промові підкреслив: «...Необхідна сума на влаштування водогону була виділена херсонським земським банком. Як у питанні гарантій, так і відносно позики вимагався дозвіл уряду; в обох випадках міське управління зустріло найпалкішу підтримку... в особі колишнього губернатора Олександра Семеновича Ерделі». Почесний громадянин Єлисаветграда, що прибув на урочистості із свого маєтку Миролюбівка (нині село Кіровка Маловісківського району), у свою чергу зазначив: «... Подія, яку ми святкуємо сьогодні, надто важлива в житті Єлисаветграда, який я завжди любив і люблю. Хоч я не жив у самому місті, але кращі роки мого життя пройшли у його великому повіті, звідки дуже часто доводилося приїздити в Єлисаветград, перебування в якому було завжди приємним... Я люблю Єлисаветград, і тому, як тільки заговорили про водогін, я всією душею бажав його появи, оскільки розумів наскільки він потрібний місту».

Із миролюбівських Ерделі, нащадків почесного громадянина Єлисаветграда, походила знаменита арфістка Ксенія Олександрівна Ерделі.

Чимало добрих справ зробив для Єлисаветграда інший представник цієї родини Яків Єгорович Ерделі.

В історії Єлисаветграда він залишив помітний слід, передусім, на громадській посаді голови правління земського реального училища. Особливо відзначається роль Якова Єгоровича в організації при училищі безплатних народних читань. Читання духовного та науково-літературного змісту проходили у святкові дні і супроводжувалися показом тіньових картин, виступами хору та оркестру. Тут також було організовано книжковий склад та бібліотеку. У 1895 році, приміром, слухачам безплатних народних читань було продано 2360 книг. А ще Яків Ерделі був дійсним членом Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел – однією з найвидатніших благодійницьких організацій Російської імперії.

До родини єлисаветградських Ерделі належав генерал Іван Георгійович Ерделі (1870-1939) — відомий діяч Білого руху, один із засновників Добровольчої армії. Ім'я Івана Ерделі неодноразово згадується на сторінках «Тихого Дону» Михайла Шолохова.

Було в Івана Ерделі два брати Яків та Георгій. Дружиною ж його була Марія Кузьминська, племінниця Софії Андріївни, дружини класика російської літератури Льва Миколайовича Толстого.

Помер Іван Георгійович Ерделі у Парижі і похований на-знаменитому російському кладовищі Сан-Женев'єв-де-Буа.

БРАТИ ТОМАС І РОБЕРТ ЕЛЬВОРТІ

В кінці XIX століття у Єлисаветграді активно почала розвиватися промисловість.

Перші підприємства, на яких виробляли сільськогосподарський реманент, з'явилися в Єлисаветграді на початку XIX століття. Але це були лише ремонтні майстерні, організовані іноземними торговельними фірмами при складах своїх виробів. Подібну майстерню влітку 1874 року у Єлисаветграді відкрили англійські підприємці брати Роберт і Томас Ельворті.

Спочатку у господарствах нашого краю з'явилися англійські локомотиви, обладнані винаходом Роберта Ельворті – соломотопками (основний вид палива у наших місцях), вони мали великий попит серед селян.

А через два роки, на перетині вулиць Кавалерійської та Чигиринської у Єлисаветграді (нині Кіровоград) виріс перший заводський корпус, в якому розмістились цехи підприємства. Тут 1877 року почалося виробництво зернових розкидних сівалок «Імперія».

**Роберт
Ельворті**

Роберт Ельворті народився 28 березня 1846 році біля невеликого містечка Вівеліском (англ. Wiveliscombe) в графстві Сомерсет у великій сім'ї успішного фермера Едварда Ельворті. Через рік, 2 грудня 1847 року, народився його брат Томас. Всього у подружжя Ельворті було четверо синів. Батько не хотів, щоб сини все життя займалися фермерством, тому він відіслав Роберта і Томаса навчатися у фірму Бостона (Лінкольншир), яка займалася інженерними роботами. Тут, прочившись три роки, вони здобули професію сільськогосподарських інженерів.

А наймолодший з синів Ельворті - Уільям, після смерті батька у 1872 році, все ж таки присвятив своє життя фермерству. Нащадки Уільяма до цих пір живуть в окрузі міста Вівеліском, як і раніше займаються сільським господарством.

Після закінчення навчання дороги Роберта і Томаса на якийсь час розійшлися. Молодший з двох братів працював в Англії, в компанії із виготовлення сільськогосподарських машин, потім виїхав до Ясс (Румунія), як представник британської фірми.

А Роберт у 20 річному віці відправився до Північної Америки, де не так давно закінчилася Громадянська війна.

У ті роки серед молодих британців було модно виїжджати до США в гонитві за «золотими горами». Роберт Ельворті зробив успішну інженерну кар'єру в мостобудівній компанії Балтімора; за його активної участі був зведений міст Сент-Чарльз через річку Міссурі біля міста Сент-Луїс. Міст був відкритий в 1871 році і став найбільшим спорудженням подібного типу в США.

Згодом Роберт одержав лист від свого брата Томаса, в якому запрошував брата приєднатися до бізнесу з продажу сільськогосподарської техніки. Роберт покинув США і переїхав до Томаса у Румунію.

Брати Ельворті деякий час роз'їжджали південною частиною Російської імперії, вибираючи місце, де можна влаштувати своє підприємство і їхній вибір зупинився на Єлисаветграді. Вибір на користь Єлисаветграда братами Ельворті був зроблений через те, що в ті роки в місті, практично, була відсутня яка-небудь

промисловість, отже, існував надлишок робочої сили. Крім того, через місто вже була прокладена залізниця.

У 1874 році Роберт і Томас Ельворті заснували в Єлисаветграді, на паритетних правах, підприємство з продажу та ремонту сільськогосподарської техніки.

На Томаса Ельворті було покладено функції організатора виробництва, а Роберт, що володів неабиякими конструкторськими здібностями, присвятив себе саме цій сфері промислової діяльності.

У 1878 році Роберт їде до Англії, де одружується на своїй кузині Мері. Молоде подружжя повертається до Єлисаветграда, де вже розпочалося будівництво їх родинного маєтку.

Брати Ельворті вирішили не копіювати чужі винаходи сільськогосподарських машин, а розробити сівалки нового типу, адже розкидні сівалки були мало ефективні. Створити сівалку нового типу взявся Роберт Ельворті.

1888 рік назавжди увійде в історію Кіровограда. Саме в цьому році з цехів місцевого заводу сільськогосподарських машин братів Ельворті вийшли перші

10 рядкових сівалок оригінальної конструкції під назвою «Росія». Подібних посівних машин у світі не випускав ніхто!

У 1892 році, передчасно, від туберкульозу помер Томас Ельворті. Та вже на той час їхня майстерня набула статусу акціонерного товариства, яке сягнуло небувалого економічного підйому, розвинувшись у міцне виробництво з просторими та устаткованими за останніми зразками тодішньої техніки цехами, що набули цілковито європейської виробничої культури та виховали власний кваліфікований персонал. Підприємство мало представництва у 52 містах по всій царській Росії, офіси у Лондоні та Нью-Йорку. Завод за своїми розмірами, обсягом продукції, якістю та широкою популярністю вважався не лише найбільшим у місті Єлисаветграді (на 1914 рік - 2500 робітників та 200 службовців), а й впевнено займав перше місце серед йому подібних в усій імперії і належав до підприємств «найвищого рангу».

Продукція підприємства користувалася величезним успіхом і пошаною, про це говорять медалі і призи різних міжнародних виставок: це вища нагорода "Государственный герб", присуджена на всеросійській виставці у Нижньому Новгороді в 1896 році, "Золота медаль", яку завод отримав на всесвітній виставці в Парижі у 1900 році, вища нагорода "Велика золота медаль" присуджена на всеросійській виставці в Петербурзі у 1908 році; було багато інших найвищих регіональних нагород, отриманих заводськими агрегатами за умов конкуренції з кращими вітчизняними та світовими зразками на численних виставках промислової продукції в Одесі, Катеринославі, Полтаві, Хабаровську, Омську.

Фірма могла похвалитися наявністю представництв в 52-х містах на території всієї Російської імперії, офіси заводу розташовувалися в Лондоні і Нью-Йорку.

Всі торгові представництва братів Ельворті, окрім власної продукції, реалізували й машини таких всесвітньо відомих брендів, як молотарка

Маккорміка, парові механізми Клейтона і Шульверта, нафтові двигуни «Боліндер» та «Бакстон», а з вітчизняних марок – машини одеських підприємців І. Гена та А. Копа.

Необхідно також зазначити, що під час військових дій на фронтах Першої світової війни широко використовувались бомбомети ГР, спроектовані конструкторським бюро заводу. Роберт Ельворті виклопотав у влади військове замовлення для цього виду озброєння, для цього було переобладнано один з механоскладальних цехів заводу, а поруч із заводом створили полігон для випробовування бомбометів. Історики зброярства характеризують ГР як новаторську та ефективну зброю, креслення якої в подальшому неабияк знадобилися для подальшого озброєння Червоної Армії.

Завод Ельворті мав просторі корпуси, зразкове промислове устаткування. Окрім механоскладальних цехів тут успішно працювали: ливарний, складальний, слюсарний, фарбувальний та деревообробний цехи. При заводі існував металургійний відділ, де проводилися обов'язкові випробування абсолютно всіх металів, необхідних для якісного технологічного виробничого процесу: чавуну, сталі, заліза, міді, а також зразків кам'яного вугілля, яке використовували у заводських плавильних печах. Якщо матеріали за наслідками випробовувань виявлялися неякісними, то в майбутньому підприємство зовсім відмовлялося від них, віддаючи перевагу надійнішим постачальникам сировини.

Для відвантаження готової продукції використовувалися залізничні платформи, розроблені заводськими конструкторами. Завдяки цьому, покупцям завжди гарантувалася висока якість та своєчасність доставки продукції. На заводі сівалки вироблялися кількох модифікацій. Братам Ельворті належить першість у винаході сівалок які відповідали кліматичним умовам того чи іншого регіону. Жоден інший виробник сівалок у дореволюційній Росії не міг конкурувати з братами ні якістю ні обсягами. Свій ринок брати завойовували поступово: пропонували різні пільги для закупівель, в тому числі, і кредитні продажі.

Бізнес Ельворті по виготовленню сільгоспмашин розвивався колосальними темпами. Основний капітал товариства сягав 8 млн рублів, вартість нерухомого майна становила майже 2,5 млн руб.

Роберт Ельворті постійно переймався соціально-побутовим та культурним розвитком працюючих, для них при заводі влаштовано доволі пристойний клуб із бібліотекою, окремий клуб для службовців, організовано заводський фонд взаємного страхування від нещасних випадків.

При клубі існував літературно-драматичний гурток, духовий оркестр, циркова студія, футбольна команда і, навіть, кегельбан.

Вражає те, з якою повагою і турботою ставився Роберт Ельворті до тих простих людей, що працювали на його підприємстві, наскільки цивілізовано, по-європейськи він зумів організувати свою справу. Роберт вважав за правило, більшу частину капіталу, заробленого в Росії, витратити і вкладати саме в Росії. Він давав позики робітникам на будівництво приватних будинків, побудував притулок для самотніх жінок.

Роберт виділив кошти на будівництво школи (зараз це школа №3 м. Кіровограда), допомагав прокладати трамвайну лінію, фінансував місцевий театр, лікарні, будував житлові будинки для працівників заводу в мікрорайоні теперішньої Новомиколаївки.

З початку Першої світової війни і до кінця 1917 року акціонерним товариством були широко організовані благодійні акції, пов'язані з війною. Зокрема, облаштовано лікарню на 100 ліжок у робітничому театрі, відкрито кухню, де кожного дня видавали хліб і суп для сімей мобілізованих на війну робітників. На проведення цих благодійних заходів було витрачено 490 тисяч карбованців.

Характеризує Роберта Ельворті як порядну людину і такий факт: Коли в Єлисаветграді було встановлено більшовицьку владу, революційна рада наклала арешт на всі фінансові операції заводу Роберт, перебуваючи за кордоном не переставав турбуватися про працівників підприємства. Він звернувся з листом до керівництва міста, яке на той час називалося Зінов'євськ, в якому для соціального захисту старих робітників заводу, просив звільнити з-під арешту пенсійний фонд підприємства. Але відповіді він так і не отримав.

У червні 1914 року на підприємстві було відкрито пенсійну касу з метою забезпечення службовців акціонерного товариства пенсіями. Капітал каси складався з добровільних внесків керівників підприємства; з обов'язкових щомісячних внесків акціонерів у розмірі 2,5-5 відсотків від платні, що їм належала.

Право на пенсію мали всі прості службовці акціонерного товариства, що робили внески не менше 10 років і які досягли 60 річного віку. Особам, звільненим зі служби за карні злочини, поверталися лише внески. Право на пенсію вони не мали.

Окремо треба сказати про помітну роль у громадському житті Єлисаветграда дружини Роберта Ельворті – Мері (Марії Томасівни Ельворті), яка активно займалася благодійництвом. У місті існувало Благодійне товариство імені Мері та Роберта Ельворті, яке опікувалося дитячим притулком, що розташовувався напроти Єврейської лікарні по вулиці Преображенській, а ще – жіночим нічліжним притулком теж на Преображенській, у будинку власника заводу. До того ж, Мері багато часу проводила у протитуберкульозній секції міського відділу Товариства охорони народного здоров'я, де нею патрунувався притулок –ізолятор для туберкульозників на Андріївському провулку та головувала у міському Благодійницькому товаристві, що опікувалося покращенням умов проживання малозабезпечених городян, а також опікувалась міським нічліжним притулком.

Благодійницькому товариству підпорядковувалося 14 дільниць, на які задля зручності, було поділене місто. За кожною дільницею закріплювався окремий опікун із числа найавторитетніших громадян. Так опікуном 4 дільниці, що в районі Катранівки, числився Олександр Тарновський, а 12 – на Ковалівці - Мері Ельворті.

Перед першою світовою війною, з метою створення багатогалузевого господарського комплексу та збільшення кількості робочих місць, Роберт Ельворті купив маєток у селі Провково (Провково Новомиргородського району Кіровоградської області), де на 457 десятинах землі вирощував ярові та озимі культури.

У маєтку також займалися птахівництвом, розводили корів та свиней, доглядали сад та молодий ліс. На Великодні свята у Провково влаштовували ярмарки, організовували кінні змагання.

Ще від початку ХХ століття Роберт із сім'єю жив, переважно, на батьківщині, лише двічі на рік навідувався на підприємство, востаннє відвідавши його у 1913 році.

Справами заводу керували довірені особи Роберта - Янгмен і Майш.

У Роберта та Мері було шестеро дітей: дочка Люба, яка померла у 11 місячному віці, сини – Едвард (1889) і Томас (1892), які народилися в Єлисаветграді, молодший син Уільям (1896) і дві дочки - Хелен (1894) і Хільда (1898). народилися в Англії.

**Сім'я Роберта
Ельворті**

Діти навчалися в англійських школах пансіонного типу, в Росію до батьків вони приїжджали лише на шкільні канікули.

Згодом Едвард і Томас приєдналися до сімейного бізнесу. Едвард, навіть, очолив регіональне представництво акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» в Омську, але їм так і не судилося повторити батькову кар'єру – обидва полягли на фронтах Першої світової війни – старший у 1915 році в Туреччині, а молодший у 1917 році у Франції.

Є припущення, що Томас Ельворті був похований біля Люби Ельворті у дворі Церкви Святого Петра і Павла в Єлисаветграді. Томас не був одружений і не мав нащадків, тому частина його спадку, за рішенням Роберта, була розподілена серед родичів, які жили в Англії. Деякі з них потім приїжджали в Єлисаветград та працювали на заводі «Р. і Т.Ельворті».

В Англії, в окрузі Еймс, Роберт Ельворті побудував будинок для літнього відпочинку сім'ї, який назвав «Массандра», на честь розташованого в Криму палацу. Згодом, сім'я Ельворті продала цю садибу за умови, що там повинен розташуватися або будинок для літніх людей, або лікарня. До цих пір в садибі «Массандра» в Еймсі знаходиться будинок для літніх людей.

У 1904 році Роберт придбав будинок в Хендоні, північний Лондон, де і знаходилася резиденція сім'ї Ельворті.

В середині минулого століття сім'я Ельворті активно займалася добродійністю, допомагаючи, в основному, емігрантам, що втекли з Росії до Англії і Франції. У родинному особняку Ельворті в Лондоні постійно жив хтось з емігрантів.

До 1922 року Роберт робив спроби, щоб отримати від більшовицької влади дозвіл повернутися в Єлисаветград і продовжити працювати на заводі. Але нічого

з цього не вийшло. Пізніше Роберт Ельворті намагався юридичними методами отримати компенсацію за відібраний більшовиками завод (його дружина Мері повторно піднімала це питання в роки Другої світової війни, коли Радянський Союз і Великобританія стали союзниками). І знову невдача.

У 1922 році, у віці 75 років, Роберт вклав чималі кошти у шахту по видобутку бурого вугілля в Югославії, здивувавши цим вчинком всю сім'ю. На жаль, з цього бізнесу нічого не вийшло. Роберт Ельворті втратив багато грошей і помер в Югославії від пневмонії в квітні 1925 року. Його тіло переправили на батьківщину, до Англії, і поховали у церкві Сент-Мері в Хендоні. Тут же знаходиться могила померлої в 1948 році дружини Роберта, Мері...

Після Жовтневого перевороту у 1917 році товариство занепадає. У квітні 1919 року (за іншими даними – 1920 року) завод був націоналізований більшовиками. 1922 року завод сільськогосподарських машин переіменовано на завод «Червона Зірка».

**Пам'ятник
братам
Ельворті у м.
Кіровограді**

Сьогодні відкрите акціонерне товариство «Червона зірка» — провідний розробник і виробник посівної техніки і культиваторів на ринку України, Російської Федерації, Казахстану, Молдови, Білорусі й Болгарії. З огляду на обсяги виробництва, постійно збільшується перелік продукції, що випускається, за рахунок освоєння серійного випуску нових машин з енергозберігаючими технологіями, підприємство відіграє значну роль в економіці України і впливає на розвиток агропромислового комплексу. І, звісно, практично цілком задовольняє запити споживачів, названих регіонів, на посівну і ґрунтооброблювальну техніку найвищого рівня, виготовлену на основі застосування сучасних технологій. А її реалізацією займається дилерська мережа, в якій налічується понад сто підприємств. Загалом, на експорт іде понад шістдесят відсотків продукції

акціонерного товариства «Червона Зірка».

За роки незалежності України до нашого міста не раз приїздили нащадки Роберта Ельворті.

До 250-річчя заснування міста Єлисаветграда – Кіровограда, на території заводу «Червона Зірка», відкрито пам'ятник братам Ельворті. Автори — скульптор М.О. Олійник і архітектор В.Є. Кривенко. Пам'ятник було урочисто відкрито з нагоди 130-річчя від дня заснування підприємства (1874) у липні 2004 року. Пам'ятник розташований поруч із приміщенням музею ВАТ «Червона Зірка» у безпосередній близькості до виробничих потужностей підприємства.

Почесне право відкриття пам'ятника було надано старшому онуку родини Ельворті— Майклу Кларксону Веббу. З вітальними словами на урочистій церемонії виступили посадові особи та внуки Ельворті Майкл та Роджер Кларксон Вебб.

На фасаді музею заводу «Червона Зірка» у 2009 році встановлено меморіальну дошку братам Ельворті.

Починаючи з 1997 року на базі соціально-педагогічного інституту «Педагогічна академія» для старшокласників міста і області проводиться конкурс на отримання стипендії, яку заснував Майкл Кларксон Вебб - внук Роберта Ельворті. Ця стипендія надає право на річне навчання у престижній англійській приватній школі.

ЗЕЛЕНИЙ П. О. - ОДЕСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА

Зелений Павло Олександрович - літератор, урядовець, громадський діяч, благодійник. Важко визначити здібності, уподобання і захоплення цієї неординарної особистості. Він був правником, літератором, урядовцем, громадським діячем, благодійником. І скрізь він встигав, умів сіяти добро, всім був потрібен. Діапазон його службової та громадської діяльності неможливо досягнути.

Народився Павло Олександрович Зелений в селі Зеленому Компаніївського району Кіровоградської області за деякими свідченнями 1839-го, за іншими - 1840 го року

Після закінчення навчання на юридичному факультеті Харківського університету працював у канцелярії Херсонського губернатора. Через певний час повертається на батьківську землю, у Єлисаветград, одержує посаду судового слідчого. Працював також Павло Олександрович судовим слідчим у Бобринецькому повіті.

У 1865 році в Єлисаветграді відкривається земська управа. Павла Зеленого обирають земельним гласним і членом управи. А вже через кілька місяців він змінює на посаді голови управи Григорія Тиханова. Павла Олександровича чотири рази підряд обирали головою земства. Це був своєрідний рекорд. Дбаючи про освіту народу, голова земуправи ініціював відкриття у місті шкіл, училищ, благодійних закладів.

Великою заслугою Павла Олександровича було відкриття у 1870 році земського реального училища. Голова земської управи очолив правління училища. Завдяки йому для навчального закладу виділили приміщення, учням призначили стипендії, а викладачам надавали житло. Земський голова подбав, про забезпечення училища підручниками та наочним приладдям. Він передав закладу власну бібліотеку, яка поступово розрослася в одну з найбільших у місті Павло Зелений проймався турботами і про аматорський театр, допомагав організовувати спектаклі в училищі та інших закладах. Він перебував у близьких стосунках з братами Тобілевичами та М. Л. Кропивницьким.

Згодом П. О. Зелений виступив ініціатором відкриття в місті публічної бібліотеки. Свої думки щодо її призначення та складу, Павло Олександрович висловив у статті, де підкреслював:

«На мою думку, м. Єлисаветграду, за числом його мешканців загалом і за кількістю інтелігенції зосібна, числом учбових закладів, за географічним,

торговельним та іншим положенням, належить мати... саме публічну бібліотеку, громадське книгосховище... переконаний, що як тільки буде вирішене питання на користь заснування публічної бібліотеки, то знайдеться для неї у приватних осіб чимало внесків у вигляді книг, журналів, газет, брошур і т. д. Знайдеться також немало старожитніх різних документів, актів і іншого, що стосується історії нашого південного краю, які з задоволенням пожертвують бібліотеці вже тому, що в ній вони можуть краще зберегтися, ніж у приватних руках. Чимало давніх документів, корисних для історії краю, знайдеться, мабуть, в архіві елісаветградської міської управи, де їх легко можуть спожити щурі».

Була у нашого земляка давня мрія – створити міську газету. Він практично добився свого: у 1874 році вийшло перше друковане видання “Елісаветградский городской листок”. Але технічні, а ще більше творчі можливості газети, були надто обмеженими.

Активність земської управи проявилася і в організації у місті Товариства Червоного Хреста, головою комітету якого багато років був статський радник Петро Ревуцький. У роки російсько-турецької війни 1877-1878 років при земській лікарні були відкриті курси для підготовки сестер милосердя. Понад 60 сестер перших двох випусків працювали у пересувних лазаретах під час війни. Комітет надавав велику допомогу населенню із надання медичних послуг.

У другій половині 1870-х років Павло Олександрович переїздить до Одеси, Він придбав друкарню Ульріха в Красному провулку, поруч з Дерибасівською вулицею в Одесі, де ще з 1827 року виходила найстаріша газета Півдня України «Одесский вестник». Редактором-видавцем її з 1876 року і став Павло Зелений Цікавий такий факт: газета видавалася двома мовами – російською та французькою. Отже, її редактор вільно володів обома мовами. Як патріот України, він намагався створити видання рідною мовою – журнал “Землероб”. Дав замовлення провідним письменникам того часу – Старицькому, Кониському, Глібову, Драгоманову, Франкові. Ентузіаст звертається до Головного управління у справах друку з проханням дозволити видавати журнал українською мовою, щоб його міг прочитати селянин. Однак, одержує відмову. А після того, як цензура не дозволила надрукувати в «Одесском вестнике» передову статтю щодо національного питання, Павло Олександрович на знак протесту залишив газету.

Сучасник Павла Олександровича зазначав: «Редакторська діяльність Зеленого в Одесі принесла йому лише славу чесного літературного працівника й багато тернів: йому доводилося вести важку боротьбу за свої погляди і врівень з тим зазнавати великих матеріальних втрат».

Зеленого, як редактора «Одесского вестника», тепер майже не згадують, але завдяки йому літературознавці довідалися про невідомий раніше фейлетон Карпенка-Карого «Казка». Його драматург надіслав редактору «Одесского вестника» ще у 1884 році, але твір Івана Карповича не пройшов через цензуру. Так і пролежав він в архіві редакції майже дев'яносто років, аж поки його там не розшукав одеський краєзнавець Григорій Зленко. Фейлетон був підписаний псевдонімом Неплюй, і якби не супровідний лист І.Тобілевича до П. Зеленого, то на цей рукопис так ніхто, можливо, не звернув би уваги.

Та популярність активного громадського діяча настільки зросла, що одесити обирають нашого земляка Одеським міським головою. І на цій посаді він продовжує робити добрі справи: дбає про освіту простого люду. З цією метою входить до правління товариства «Просвіта». Міський голова стає ініціатором будівництва міської бібліотеки. Її приміщення і сьогодні служить людям – у ньому розташована одна з найбільших і найкращих бібліотек України – Одеська національна наукова бібліотека ім.М.Горького Павло Зелений заклав перший камінь у фундамент цієї споруди в 1905 році, передав їй багато книжок із своєї книгозбірні, журнали «Записки Одеського товариства історії старожитностей», дійсним членом якого він був.

З широко відкритою душею сприймав Павло Олександрович і потреби Одеського товариства історії та старожитностей, дійсним членом якого був обраний 22 січня 1899 року. І бібліотеку товариства він поповнив багатьма цікавими виданнями та рукописними матеріалами. Засвідчено, зокрема, що сюди він передав фотографічну копію з картини Шевченкового приятеля художника Віктора Ковальова «Остання рада на Запоріжжі 1775 року», оригінал якої знаходився у колекції відомого чернігівського збирача предметів української давнини В. В. Тарновського.

Залишивши пост одеського міського голови Зелений Павло Олександрович, якому минав сьомий десяток, зосередився на літературній праці.

З-під його пера вийшли «Воспоминания о южнорусских погромах 1881 года», мемуарні нотатки «О последних пяти годах крепостного состояния», ряд інших матеріалів.

Потім Зелений виїхав з Одеси - і про нього довго не було жодних вістей. Аж улітку 1912 року надійшло сумне повідомлення, що Павло Олександрович помер 15 серпня у Ростові Ярославської губернії де і похований.

Останні дні свого життя він провів у злиднях і журбі за батьківською землею.

ЛЕВИТСЬКИЙ М. В. – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

Початок кооперативного руху на українських землях припадає на кінець ХІХ століття. Саме тоді почали діяти перші споживчі та ощадно-позичкові товариства. Наприкінці 1890-х років створювалися хліборобські артільні та сільськогосподарські громади.

Тривалий час кооперація на українських землях розвивалася без власних централізованих об'єднань - спілок. Це було пов'язано як із певними заборонами царського уряду, так і з нерозвиненістю кооперативної мережі та браком коштів.

Питання про заснування українських кооперативних спілок уперше порушила делегація українських кооператорів на 1-му з'їзді представників кредитної кооперації в Москві у 1898 році.

Зародження кооперативного руху відбулося саме у нашому краї. Наприкінці XIX століття наше місто «гриміло» на всю Російську імперію. Про те, що відбувається у селах Єлисаветградського повіту, писалося в багатьох поважних часописах. До Єлисаветграда почали навідуватися відомі люди, які з великим інтересом сліdkували за експериментом М. В. Левитського. Дійсно, такою популярністю у ті часи, наше місто завдячує яскравій постаті Миколи Васильовича Левитського - засновника українського кооперативного руху.

Народився М. В. Левитський 25 березня 1859 року у с. Хмільник Канівського повіту (нині Черкаська область) у родині священника. Коли йому виповнилося три роки батька перевели служити у церкву с. Федвар (нині с. Підлісне Олександрівського району Кіровоградської області). До 1875 року Левитський навчався у м. Златополі Чигиринського повіту. Згодом закінчив гімназію у м. Біла на Холмщині. Вже у старших класах гімназії він, разом з товаришами, винайняв будинок і заклав свою першу артіль-бурсу.

Після закінчення гімназії М. Левитський вступає на медичний факультет Московського університету. За участь у народницькому русі, він відсидів місяць у тюрмі. З університету його відраховують з університету та відправляють у село до родини.

Але в долю Миколи Васильовича втрутився відомий вчений-економіст, ректор Харківського університету Г. Цехановецький, завдяки якому М. Левитський стає студентом юридичного факультету Харківського університету. Після закінчення навчання Микола Васильович мав змогу залишитися в університеті для підготовки до професорського звання, але повертається в село.

Спочатку він завідує господарством у великому маєтку в Ананіївському повіті, потім працює статистиком при подвірному переписі Олександрівського повіту під керівництвом О. Русова, а згодом, Левитський переїжджає до Єлисаветграда, де розпочинає адвокатську практику. Молодий адвокат отримує призначення на посаду секретаря єлисаветградської повітової земської управи. Тут він і розпочинає свою артільну справу, яку сучасники називали «єлисаветградською епопеею».

Ще в Олександрівській земській управі він склав проект організації спільного обробітку землі в повіті, на здійснення якого земство виділило кошти. За цим проектом 1887 року, селяни спільно обробили понад 2000 десятин землі.

З 1889 року Микола Васильович стає членом Єлисаветградського благодійного товариства поширення грамотності й ремесел, яке схвально ставилося до його справи.

30 вересня 1894 року, на прохання своїх односельців із с. Федвар, Микола Васильович заснував там хліборобську артіль.

Вона складалася з чотирьох дворів, 15 десятин землі, пари коней. Плуг погодився дати в кредит Роберт Ельворті. На власні й позичені гроші Микола Васильович придбав для артілі чотирьох коней і воза. У своєму щоденнику він зробив запис «18 вересня 1894 року. Мені незабаром 36. Народилась перша артіль у Федварі».

Це була, по суті, перша хліборобська артіль у Російській імперії. Вона функціонувала на підставі складених письмових угод оформлених у нотаріуса.

Левитський вважав, що передумовою благополуччя селян і ремісників може бути лише їхня спільна праця, однією з форм якої є кооперативний рух. Наприкінці 1890-х років таких артілей на Херсонщині налічувалося 125, кожна з них об'єднувала від 15 до 20 господарств. Микола Олександрович допомагав організовувати ремісничі артілі в Одесі, Миколаєві та Києві.

Через рік у навколишніх селах біля Федвара утворилося ще 14 артілей. Левитський став всеросійською знаменитістю, склав та надрукував артільний договір.

Найбільшого розмаху артільний рух набув у селах Федварі, де налічувалося 10 артілей, Панчевому - 20 артілей, Канежі - 8 та Сентовому – 11 артілей. У 1896 році на Єлисаветградщині вже налічувалося 78 артілей, які об'єднували 287 господарств та півтори тисячі селян

Про артілі Левитського заговорила вся Європа: у Відні читали лекції про артільний рух, у Франції переклали артільний договір. А 13 січня 1898 року Левитський виступив з доповіддю про артілі єлисаветградських селян на зібранні Вільного економічного товариства у Петербурзі. Це був тріумф Левитського, тому що до цього часу, жодне зібрання цього товариства не викликало такого зацікавлення.

Вже тоді «артільний батько» мав 120 підписаних договорів на створення артілей.

М. Левитський вважав, що кооперація є найліпше і найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва. Він закликав дрібних селянських власників до добровільної спільної праці, яка б не допускала навіть тіні примусу. На таких засадах артільний рух під гаслами М. Левитського з Єлисаветградщини поширився на Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину, Канівщину, Донеччину і навіть на російські терени.

Згідно з поглядами М. Левитського, хліборобська артіль будувалася на таких засадах:

1) уся наша земля на всіх наділах наших, а також орендована, об'єднується разом в єдине ціле і передається до неподільного та спільного володіння та користування всієї артілі;

2) усе рухоме та нерухоме майно нероздільно перебувають у спільному користуванні всієї артілі;

3) кожне суспільство живе окремо і влаштовує своє хатнє життя як само хоче;

4) урожай весь обов'язково звозиться в один двір;

5) урожай після виплати артільних боргів, податків і т. ін. поділяється поміж усіма учасниками за кількістю робітних душ без різниці статі (причому хлопці 14-17 років і дівчата 13-16 років отримують половину належного дорослим учасникам);

б) щоб наше артільне діло йшло добре, всі повинні жити в злагоді, любові та згоді, як брати і як подобає дійсним християнам; ми не повинні ані лаятися, ані сваритися, ані п'янствувати...

Як видно з оригінальної і докладної артільної умови, М. В. Левитський хотів створити зародок нової господарської і моральної організації. Такі спроби робили реформатори в країнах Європи й Америки. Найхиткішими артільні засади М. Левитського були в тому, що вони не враховували багатовікового побутування українських селян, вже сам характер землеробських занять яких породжував приватновласницькі інтереси і мотивації до праці. Власне це й ствердила спеціальна комісія Вільного економічного товариства.

У той же час на сторінках столичних видань спалахнула бурхлива полеміка навколо цих питань. Одні висловлювали своє захоплення, а інші критично та скептично відгукувалися про «Єлисаветградську епопею» М. В. Левитського.

У 1889 року хліборобські артільні в селі Суботцях та Аджамці відвідала Леся Українка. Інтерес до артільної справи на Єлисаветградщині знаходимо у Івана Франка. Український письменник Іван Франко так оцінював діяльність «артільного батька»: «Єлисаветград за останні десятиліття став центром своєрідного селянського руху; заснований адвокатом Миколою Левитським, цей рух мав на меті організацію сільських господарських спілок і поряд із суто економічними перевагами викликав також пошвавлення національного почуття».

Участь у дискусії з цього питання, під псевдонімом «К. Тулін», брав мало відомий тоді, Володимир Ульянов (Ленін).

30 серпня 1897 року в газеті «Русские ведомости» була надрукована стаття Левитського «Про деякі питання, що стосуються народного життя». Тут він висуває нові погляди на вирішення селянського питання: це створення селянських кас, доступний і дешевий кредит, створення ремісничих, споживчих та кредитних артілей, страхування життя всього сільського населення. А головне – про заснування Всеросійського товариства сприяння землеробським артілям.

1899—1902 Левитський працював у складі комісії при Міністерстві фінансів над розробкою закону про артільні. Він був делегатом кількох міжнародних конгресів з кооперації, які відбувалися у Франції (1896), Сербії (1898), Італії (1907), Швейцарії та Австрії (1909), Німеччині та Англії (1910). Левитського називали «артільним батьком». Саме він запропонував 30-го вересня кожного року відзначати День кооперації.

М. Левитський мав дружні стосунки з І. Карпенком-Карим, М. Заньковецькою, М. Аркасом, В. Доманицьким, Є. Чикаленком. Працював у багатьох періодичних виданнях («Русские ведомости», «Вестник мелкого кредита», «Кооперативная жизнь», «Кооперативный вестник», «Муравейник», «Украинская жизнь»). Він став співзасновником Товариства допомоги артільній справі (Санкт-Петербург, 1905) та журналу цього товариства «Артельное дело» (1906—20).

У 1917 році М. В. Левитський був членом Української Центральної Ради, займав посаду директора відділу Державного майна в Міністерстві земельних справ УНР (1918), брав участь у заснуванні Українабанку, Дніпросоюзу, був

постійним членом Ревізійної ради Кооперативних центральних рад. Обирався делегатом всеукраїнських кооперативних з'їздів 1917—18 років, розробив символіку української кооперації. З 1919—20 роки займався науковою роботою з вивчення історії кооперації.

Майбутньому вождю більшовиків В. І. Леніну ідеї Левитського не подобалися він критикував їх на сторінках газет. А партія есерів заклала ідеї «артільного батька» в свою аграрну програму.

До жовтневого перевороту 1917 року вождь пролетаріату боровся з ідеями М. Левитського, висміюючи його артільну і кооперативну справу. А от після перевороту, він радить в інтересах соціалістичного будівництва, використовувати ідеї «артільного батька».

Перші паростки ленінського плану кооперації з'явилися на Єлисаветградщині у 1919 році. Основною формою колгоспного будівництва в СРСР була визнана артіль, оскільки, як вважали, вона найкраще поєднує громадські та особисті інтереси селян. Тому в період завершення колективізації, комуни і товариства були реорганізовані в артілі – колгоспи.

Головна причина невдачі артільної справи Левитського – в психології селянина. Селянське «моє» перемогло «наше».

Для «українізації» нашого краю Левитський вніс помітний вклад. Ще у Петербурзі Микола Васильович домігся дозволу видавати брошури з кооперації українською мовою, а до жовтневого перевороту 1917 року Левитський створив у Єлисаветграді Союз кредитових кооперативів. Ця організація була досить впливовою і чисельною, вона займалася українською справою у Єлисаветграді у 1918-19 роках. Союз кредитових кооперативів опікувався, зокрема, відкриттям у місті та повіті українських гімназій, виданнями україномовної преси (кооперативно-громадського тижневика «Наша хата», газет «Новий шлях» та «Вісник Єлисаветградського земства»).

Надзвичайно теплі спогади про Левитського містяться в книзі Н Семененка «Харків, Харків...» «Мав він власний скромний будинок по вулиці Кавказькій; короткотривале одруження не принесло йому щастя».

За радянської влади Микола Васильович переймався створенням і діяльністю Кооперативного музею, працював ректором Смілянського кооперативного технікуму (1924), у складі делегації УРСР брав участь у роботі кооперативного з'їзду в Стокгольмі (Швеція, 1927).

М. В.Левитський - автор поетичних книг «Сусіди України» (1901), «Тера України» (1917), «Єднання братніх народів, або Князь Володимир», «Братські турботи», «Український марш» (1918) та ін.

Помер Левитський Микола Васильович у Києві, похований на Лук'янівському цвинтарі.

ІВАН МАСЛЕННИКОВ – ЦУКРОВАР І БЛАГОДІЙНИК

Цукрова промисловість України веде початок з 1822 року, коли дідич Канівського повіту Київської губернії І.Понятовський збудував у своєму маєтку першу цукроварню. Через 25 років, зазначає відома дослідниця історії України

Наталія Полонська-Василенко, наша країна вже мала цілу мережу цукроварень і в першій половині XIX століття вивозила цінний продукт за кордон.

Ці дані, безсумнівно, відповідають дійсності. З одним лише уточненням: говорячи про зародження галузі в Україні, вчена мала на увазі виготовлення цукру з буряків. Таке цукроваріння зародилося на початку XIX століття, коли російський винахідник Я.Єсіпов розробив технологію одержання цукру з коренів цієї культури. До того у багатьох країнах світу солодкий продукт виготовлявся з тростини, що завозилася із субтропічних країн, де її вирощують.

Першим переробником солодкої тростини на цукор в Україні став купець першої гільдії Іван Масленников. Про життя цієї неординарної людини збереглося надто мало матеріалів: газети у нашому місті не видавалися, архівна справа тоді ще не набула належного рівня. Деякі дані про той період історії міста знаходимо у стислих записах міської думи.

Отже, Іван Масленников. Його ім'я разом з іншим купцем, Семеном Саньковським, згадується у документах за 1762 рік, коли указом Сенату переселенцям-розкольникам, які поселилися біля фортеці св.Єлисавети, у 1755 році було надано право займатися торгівлею. Вони й стали засновниками купецького прошарку у місті. Першою з перших стала велика і багата родина Масленникових. Походила вона із заможних землевласників Чернігівської губернії. На берегах Інгулу Масленникови скупили значну кількість землі і зайнялися вирощуванням та переробкою зерна, облаштувавши для цього кілька вітряних млинів. Борошномельний бізнес приносив значні прибутки, Масленникови відправляли борошно у саму столицю імперії.

Будучи у Петербурзі, Іван дізнався про існування там цукрорафінадного заводу, який ще з 1719 року працював на довізному тростинному цукрі-сирці. Повернувшись додому, Масленников доповів про побачене князю Потьомкіну – володарю Новоросії, чия резиденція знаходилася у Єлисаветграді. «Найсвітліший» вважав себе покровителем торгівлі, тому справу про відкриття у місті заводу для переробки тростини було вирішено без зволікань. Так у 1785 році в Єлисаветграді, першим в Україні, і другим у Російській імперії, виник цукровий завод. Нове виробництво приносило господарю колосальні прибутки, невдовзі він уже наймав морські судна, щоб відправляти свою продукцію за кордон. Дуже швидко Масленников став одним з найбагатших купців міста, адже конкурентів у нього не було.

Можливо, про купця Масленникова і не варто було б згадувати через два століття, але ця людина залишила добрий, благородний слід у місті, яке стало йому другою батьківщиною. Цукровий завод Масленникова з кожним роком розростався, збільшувалася кількість робітників на ньому. Власник підприємства дбав про них, будував житло, спорудив церкву, при ній школу для бідняків. До цього часу район, де знаходився цукровий завод і стояли будинки робітників цукрового заводу, називається у Кіровограді Масленниківкою.

Купець-благодійник, разом з іншими заможними городянами, виступив з ініціативою відкриття у місті християнської богадільні. Для неї купецьке товариство придбало будинок на вулиці Великій Перспективній (не зберігся). У

ньому довгий час знаходили притулок 25 одиноких нужденних громадян міста. Відкрито було богадільню 4 лютого 1794 року.

Треба зазначити, що це був перший благодійний заклад у місті Єлисаветграді. З того часу благодійництво стало традицією у нашому місті. Воно продовжувалася більше 120 років і припинилася у 1917 році.

ОСТЕН-САКЕН Д. Є. - ПЕРШИЙ ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА

Дмитро Єрофійович Остен-Сакен народився на Єлисаветградщині у 1790 році.

Родинним гніздом Остен-Сакенів — вихідців із Курляндії — певно, було село Драчове (нині у складі Федорівки Кіровоградського району Кіровоградської області).

Його батько, генерал-майор Єрофій Кузьмович Остен-Сакен (1750-1808), був шефом Єлисаветградського гусарського полку у 1800-1805 роках.

12-літнім підлітком, додавши собі 5 років (метричного свідоцтва не вимагалось), юний Дмитро розпочав службу в Єлисаветградському гусарському полку.

Разом із батьком він брав участь у знаменитій битві проти Наполеона під Аустерліцем, де командир єлисаветградських гусарів отримав важке поранення і невдовзі після повернення на батьківщину помер.

Проявивши себе під Аустерліцем, Дмитро Єрофійович отримав звання корнета. Він брав участь у всіх війнах проти Наполеона, за відзнаку у Бородинській битві отримав чин штабс-ротмістра та орден св. Анни 4 ступеня, а за участь у Російсько-турецькій війні 1828-29 років став георгіївським кавалером 3-го ступеня. За взяття Парижа – отримав золоту шаблю з надписом «За хоробрість».

Найяскравішою сторінкою військової біографії Дмитра Єрофійовича була участь у Кримській війні 1853-56 років. На посту начальника Севастопольського гарнізону сучасники запам'ятали його холоднокровним, рішучим та розпорядливим. За героїчну оборону Севастополя Остен-Сакен отримав графський титул та був призначений членом Державної ради.

Людяність, любов та повага до солдат проявлялись в Остен-Сакена у досить екстравагантних вчинках. Оглядаючи почесний караул, він полюбляв власноручно своїм білим носовичком змахнути пил із солдатських чобіт.

Видатний історик Є.В.Тарле не захоплювався особистістю начальника Севастопольського гарнізону Остен-Сакена в період Кримської війни, значущим залишається його зауваження, що «...была у Дмитрия Ерофеевича одна черта, в которой и враги ему не отказывали: существовал известный предел, за который переходит ему мешала совесть».

15 років Остен-Сакен був начальником округів Новоросійських військових поселень, в його підпорядкуванні знаходився і Єлисаветград. Високу оцінку діяльності графа знаходимо в «Історичному нарисі Єлисаветграда», написаному

міським головою почесним громадянином Єлисаветграда О.М.Пашутіним. Автор нагадує, що своїм благоустроєм місто завдячує графу Остен-Сакену: за його участі було збудовано декілька кращих міських приміщень, дорожніх споруд, замощено дороги. Єлисаветград прикрасили сади і бульвари. Для запобігання великих повеней департамент військових поселень за поданням Остен-Сакена мав урегулювати течію річки Інгул, надаючи їй прямого напрямку за допомогою каналів. Великий міст через Інгул збудовано теж за підтримки Дмитра Єрофійовича.

Після найбільшої повені, що спіткала Єлисаветград у 1841 році, Остен-Сакен виклопотав потерпілим позику на 14 тисяч рублів терміном на п'ять років без відсотків.

У 1848 році місто зазнало чималих втрат під час епідемії холери. За наказом генерала в місті негайно було створено християнські та іудейські комітети, робота яких спрямовувалася на боротьбу із хворобою. Контроль за діяльністю комітетів та попечителів здійснював Остен-Сакен, навідуючись особисто до будинків хворих.

У листі міської громади на ім'я Остен-Сакена з проханням прийняти звання почесного громадянина сказано: «Собственная и частная жизнь Ваша служили образцом примерного гражданина и семьянина, истинного христианина и ревностного исполнителя высокой заповеди любви к ближнему».

Ця характеристика відповідає дійсності. Андрій Достоевський (рідний брат російського письменника Ф. М.Достоевського) у своїх мемуарах про Остен-Сакена пише: «...В Елисаветграде общество очень любило его. Это действительно был идеально честный господин, добрый и умный, хотя с некоторыми слабостями и недостатками. Семейство Сакена состояло из жены его Анны Ивановны и троих сыновей... Он поощрял стремление к разведению лесов и посадки деревьев».

На відміну від інших звань, що відомі нашим сучасникам, звання почесного громадянина має глибоке історичне коріння. 10 квітня 1832 року в Російській імперії було прийнято маніфест, яким урегульовувалося присвоєння таких звань: особистий почесний громадянин (передбачалося нагородження окремої особи за певні заслуги) та спадковий почесний громадянин (передбачалося успадкування звання всіма низхідними членами родини). До розряду кандидатів могли бути віднесені ті, хто не менше 10 років займався діяльністю на благо суспільства. Присвоєння вказаних звань відбувалося у декілька способів: по праву народження, шляхом зарахування певними міністерствами або за клопотанням особи, яка претендує бути почесним громадянином. Інститут почесного громадянства широко практикувався у позаминулому столітті.

14 квітня 1864 року із свого маєтку Приют Дмитро Єрофійович надіслав елисаветградцям відповідь: «Оценяя достоинства граждан Елисаветграда, которых искренне люблю, с «которыми сроднился, проведя между ними 15 счастливых лет моей жизни, принимаю с признательностью, если последует на то Высочайшее соизволение, звание почетного гражданина города, где я вступил на службу, похоронил мать и начальствовал корпусом».

Не зовсім звичне для бойового генерала захоплення - розведення лісів та садів відзначено й видатним українським істориком Аполлоном Олександровичем Скальковським. «Геродот Новоросії» у своїх щоденниках писав: «...На другой стороне Ингула, тоже на глубоких песках, генерал Дмитрий Остен-Сакен устроил дом для корпусного штаба, засадил все пространство густым сосновым лесом, что придает ему особенное очарование. Помнится сад в Елисаветграде, где на песчаном берегу Ингула совершенно удачно развелась учрежденная Остен-Сакеном сосновая плантация огромных размеров.

...На всякой девятой верстве устроены были так называемые «приюты», т. е. весьма красивые домики, а вокруг богатые плантации».

Так от кому ми завдячуємо появі в елисаветградських степах соснових насаджень!

Інша пристрасть Дмитра Єрофійовича — коні, особливо місцевої породи. «Каких чрезвычайных лошадей для легкой конницы, в большом количестве и за умеренную цену, можно приобретать в степных новороссийских губерниях. Лошади эти легки, прочны (не изнежены воспитанием) и способны к езде», — писав він. Остен-Сакен зарекомендував себе талановитим теоретиком і практиком військової кавалерії. Вивчивши досвід європейських країн, він розробив власну систему виїздки коней, успішно застосовував її у своєму корпусі, який вважався одним із кращих в російській армії, був своєрідним «університетом» для офіцерів — дітей елисаветградських дворян.

Свої міркування та роздуми про значення та роль кавалерії у тодішніх війнах Остен-Сакен узагальнив у праці «Мысли и некоторые предметы военного дела».

Генерал був глибоко набожною людиною. І в мирний час, і на війні він у відповідальні моменти хрестився й шепотів молитви.

Він перевіз із Батурина, у свій маєток Приют на Єлисаветградщині, келію святого Дмитра Ростовського (1651-1709), в якій той писав свої славнозвісні «Житія святих». Остен-Сакен, по суті, врятував цю святиню від остаточного руйнування, поставивши її під спеціально зроблений навіс поруч із Вознесенською церквою. До її спорудження причетний Андрій Достоевський, який з 1849 до 1858 року працював у Єлисаветграді міським архітектором. Ось що він пише: «Генерал Остен-Сакен после Крымской кампании поселился на покое в своем маленьком имении Приют. в 70 верстах от Елисаветграда. В 1857 году он начал строить маленькую каменную церковь в своем Приюте и приглашал меня наблюдать за постройкой. Я ездил раз шесть к нему в это имение и делал наставления, как производить постройку»

Вийшовши у відставку, Д. Є. Остен - Сакен став попечителем Одеського навчального округу. У 1871 році Дмитро Єрофійович видав у Єлисаветграді книжку «Сведения об осмотре в Елисаветграде и Одессе некоторых учебных благотворительных заведений». Він вітав заснування у Єлисаветграді в 1867 році першого в Росії безплатного ремісничо-грамотного училища, в якому «...полностью искоренена схоластика, и все внимание обращено на развитие умственных способностей и подготовку к практической жизни». Варто нагадати,

що засновник унікального навчального закладу в Єлисаветграді Микола Федоровський викладав у Єлисаветградському кавалерійському училищі, а в молодості служив під керівництвом Остен-Сакена.

Коли на Федоровського написали донос із звинуваченням в українофільстві, захистив його саме Дмитро Єрофійович. Більше того, у 1873 році Остен-Сакен домігся Височайшого дозволу на заснування у Єлисаветград благодійного товариства розповсюдження грамотності та ремесел, роль якого в історії нашого міста важко переоцінити. Ідея його створення належить все тому ж Миколі Федоровському. Товариство стало одним із основних центрів розвитку та пропаганди української культури. За ініціативи Федоровського місцевий аматорський гурток у 1875 році здійснив постановку «Вечорниць» П. Ніщинського. Ця подія вважається предтечею формування українського професійного театру. Наприкінці життя Дмитро Остен Сакен написав «Спогади».

Помер перший почесний громадянин міста Єлисаветграда граф генерал-ад'ютант Д.Є.Остен - Сакен у 1881 році. Міська дума постановила: в день поховання Остен-Сакена відслужити урочисту службу за упокій його душі в Успенському соборі та поставити портрет генерала в залі, де проводяться засідання думи.

За більшовицьких часів бюсти, могили, склепи «царських слуг» генералів Остен-Сакена, Самсонова та інших видатних людей було зруйновано.

Після тривалих пошуків з'ясувалося, що нині Приют входить у межі села Лозуватки Компаніївського району. Ніхто у навколишніх селах про славетного генерала і не чув, жодного сліду його перебування на цій землі виявити не вдалося. Лише старі сосни нагадують про першого почесного громадянина Єлисаветграда Дмитра Єрофійовича Остен-Сакена. Не судилося людині, чії заслуги перед нашим краєм такі великі, знайти омріяний притулок на цій землі.

ОСТРОУХОВ С. К. – БЛАГОДІЙНИК І МЕЦЕНАТ

...На початку 1859 року в Єлисаветграді було засновано так зване Благородне зібрання. Сама назва цієї громадської організації свідчить про її спрямування. До неї входили вищі офіцерські чини, викладачі навчальних закладів, медики, вчені прогресивних поглядів. За часів військових поселень зібрання опікувалося переважно справами армійськими, з переведенням міста до цивільного управління Благородне зібрання спрямувало свою діяльність на допомогу малозабезпеченим сім'ям Єлисаветграда. До 1875 року зібрання знаходилося у будинку повітового земства на вулиці Петрівській (тепер приміщення належить міській гімназії ім. Т.Шевченка). Невдовзі зібрання святкувало новосілля. З ініціативи і на кошти членів цієї організації Л.О.Штенберга, С.К.Турчанова, С.К.Остроухова та архітектора В.П.Верлопа для неї було збудоване нове приміщення на вулиці Петрівській (тепер дитяча поліклініка), де воно знаходилося аж до 50-х років минулого століття.

Окремо з названої благодійної четвірки слід виділити Савелія Кириловича Остроухова. Купець першої гільдії з оборотним капіталом у сотні тисяч карбованців, людина освічена, вихована, він вважав за потрібне всіляко допомагати людям найбільш бідного прошарку, з якого вийшов колись сам. Тому й

бачимо його підпис під зверненням до міської думи про необхідність відкриття у місті школи для сиріт і бідних дівчат. Дозвіл на відкриття школи було отримано. Але благодійники відразу зіткнулися з труднощами: треба було знайти приміщення для неї та викладачів. Обидві проблеми ініціатори навчання дітей бідноти розв'язали. Приміщення віднайшли на Петрівській вулиці, гроші на утримання штату зібрали між собою, частина викладачів інших навчальних закладів згодилася давати уроки один раз на тиждень безкоштовно.

Савелій Кирилович залишив по собі добрий слід у місті, в якому прожив усе життя. 31 березня (за старим стилем) 1881 року за його духовним заповітом у розпорядження міського громадського управління передано два цегляних будинки з різними службами, у тому числі й безкоштовною бібліотекою на розі вулиць Петрівської та Перспективної. Крім того, до будинків прилягало майже півтора гектара землі. Їх Остроухов передав місту під майбутні забудови. Прибутки від усієї нерухомості благодійник заповів використовувати для допомоги студентам із найбільш бідних сімей.

А ще Савелій Кирилович передав у дарунок товариству розповсюдження грамоти сад під назвою „Альгамбра“. (Альгамбра - то палац мавританських володарів в Іспанії. Зали його пишно декоровані, прикрашені кахлями, арабесковими візерунками. Можливо, Остроухов побував у палаці або ж чув про його красоти). Цей сад знаходився на правому березі Інгулу у передмісті Биково, зараз тут забудови вулиці Жовтневої революції. На площі п'яти гектарів було зведено три цегляні одноповерхові приміщення, фонтани, танцювальні майданчики, буфети. У саду влаштовували гуляння учні та студенти. Рештки цього саду біля олійноекстракційного заводу є й тепер. Савелій Кирилович заповідав, щоб усі прибутки, що надходять від саду, використовувалися на виховання учнів ремісничо-грамотного училища.

Так дбав про освіту і виховання дітей з народу благодійник і меценат Савелій Кирилович Остроухов - людина щирої душі.

ПАШУТІН О. М. – МЕР З ДУШЕЮ ІМПЕРАТОРА

З 1878 до 1908 року міським головою м. Єлисаветграда був спадкоємний почесний громадянин Олександр Миколайович Пашутін, який багато зробив для міста. Під його безпосереднім керівництвом було здійснено брукування та освітлення центральних вулиць, відкрито рух трамваю, створено мережу освітніх закладів: відкрито міську гімназію, міські народні школи та інше.

Олександр Миколайович Пашутін народився 26 листопада 1846 року в родині спадкового почесного громадянина міста великоросійського походження та православного Миколи Петровича Пашутіна. Мати - купецька дочка Ірина Кирилівна (до заміжжя Остроухова). Ірина Кирилівна була сестрою відомого Єлисаветградського мецената Савелія Кириловича Остроухова, який заповідав все своє движиме і нерухоме майно місту з тим, щоб прибутки від нього йшли на стипендії дітям з Єлисаветграда, що навчалися у вищих навчальних закладах.

Походив Пашутін О. М. із роду розкольників-переселенців на р.Інгул у XVIII столітті. Як пише петербурзький дослідник С.Давидович, під час будівництва фортеці св. Єлисавети їх було виселено, а 1755 року дозволено сюди повернутися. Переселенці оселилися біля укріплення, «із них негайно було утворено військове поселення Ново-Козачин». Пашутіни стали успішними купцями, а згодом їм довірили керувати Єлисаветградом. Три терміни у першій половині XIX століття посаду міського голови обіймав Яків Пашутін. Двічі (1851 та 1863 роки) обирався Микола Пашутін, батько Олександра Миколайовича.

Олександр Миколайович Пашутін навчався в Одеському комерційному училищі. Потому, успадкувавши батькову торгову справу, зміг зберегти та примножити сімейний бізнес.

У 1875 році 28 річний Олександр Пашутін одружився з молодою вдовою, якій було лише 21 рік Марією Миколаївною Корнієнко-Спендовською, але одруження виявилось невдалим і в 1894 році подружжя розлучилося.

Через відсутність власних дітей, всю свою батьківську турботу О. Пашутін направив на турботу про родичів та опіку учнів.

25 червня 1871 року О. М. Пашутін був вперше обраний гласним елисаветградської міської думи, а 12 травня 1878 року-міським головою, перебуваючи на цій посаді фактично до останніх років свого життя

Вибори міського голови у той час не були прямими і загальними. Виступати із програмами чи закликати голосувати за себе було не прийнято. На першому засіданні новообраної думи кожен гласний у таємному режимі подавав пропозицію щодо кандидатури на цю посаду із числа присутніх. Потім оголошувалися перелік запропонованих осіб і кількість голосів, поданих за них.

29 квітня 1878 року О.Пашутіна запропонували 33 гласні, С.Турчанова (чинного голову) - 9, А.Родкевича - четверо, С Потоцького та І Ф.Киреевського - по два, І. Макєєва (колишнього голову), І. Бракера та А. Акімова - по одному. На підставі цих результатів зібрання просило балотуватися на міського голову

Олександра Миколайовича. Але він відмовився, зіславшись на зайнятість власною справою (у зв'язку з чим часто відлучався з міста). Лише після настійного прохання гласних, Пашутін згодився балотуватися і таємно 50 голосами проти п'яти вперше був обраний елисаветградським міським головою.

Після цього він відмовився від зарплати, використовуючи її протягом 27-и років на непередбачені потреби громади.

Так, із цього рахунку було оплачено 1901 року обід учням навчальних закладів на природі, які взяли участь у першому святі деревонасадження в Озерній Балці. 1902 року оплачено послуги причту Успенського собору і хору півчих при закладанні приміщення жіночої гімназії, головою будівельної комісії якої був міський голова.

Враховуючи позитивні результати керування містом у 1894 році один із гласних запропонував провести вибори відкритим голосуванням, щоб висловити ту повагу, яку громадяни мають до О.Пашутіна. Але, згідно із законодавством, балотування відбулося все ж таємно (одноголосно). Такий же результат був і 1898 року. Востаннє Пашутін був переобраний 1902 року (21 голос проти трьох). Зберігся текст його клятви від 18 жовтня 1902 року: «Я, нижченазваний, обіцяю і клянусь Всемогутнім Богом, перед Святим його Євангелієм у тому, що я обраний вибором товариства на посаду міського голови для виконання обов'язків із ведення міського господарства та інших справ, за чистою моєю совістю, без пристрастя і власної вигоди, усуваючи ворожнечу і родинні та дружні зв'язки».

1880 року О.Пашутіна таємним голосуванням обрали на посаду вдруге поспіль 53 голосами при двох «проти», 1884-го відповідно 62 і 2, 1888-го - 65 і 2, враховуючи позитивні результати керування містом.

Міський голова О. М. Пашутін був щиро відданий місту та його жителям, займався благодійністю, нерідко витрачав на неї свої власні статки: він брав активну участь у роботі Червоного хреста (понад 25 років), інших міських благодійних установ; був членом правління реального училища (від 1874 р.), почесним опікуном жіночої (від 1872 р.) і чоловічої (від 1881 р.) гімназій, почесним мировим суддею (від 1877 р.); обирався на різноманітні головуючі посади — у спостережному комітеті Спілки взаємного страхування (понад 23 роки), Товаристві поширення грамотності та ремесел (понад 20 років), раді старшин Громадських зборів (понад 25 років); від

1880 року був гласним (депутатом) елисаветградського повітового земського зібрання і гласним же херсонського губерньського земського зібрання.

12 травня 1903 року Пашутіна вшанували з нагоди 25-річчя роботи міським головою. Після літургії і молебню в Успенському соборі (тепер на цьому місці - приміщення міськради) вдома Олександра Миколайовича вітали представники земських і міських установ, організацій, закладів. Потім у громадському зібранні відбувся обід, де лунали тости на честь ювіляра.

Саме з нагоди ювілею під час святкування 25-ліття перебування О. Пашутіна на посаді міського голови, йому було присвоєно звання почесного громадянина міста та переіменовано вулицю Невську на Пашутінську Це було першим випадком в історії Єлисаветграда, коли відбулося іменування вулиці на

честь конкретної особи за її життя. Унікальним випадком було найменування вулиці на честь себе самого, що історично було звичайним для осіб в ранзі імператора.

За управління Олександра Пашутіна Єлисаветград пережив розквіт у всіх сферах міського життя: саме в цей час запущено у місті водогін (1893), відкрився перший український професійний театр (1882), з'явився міський трамвай (перші проекти від 1887 року, реальний запуск — у 1897 році).

Попри виняткову зайнятість на всіх офіційних і громадських посадах, Олександр Миколайович став першим в історії міста, хто викладав на папері його історичний розвиток. Він є автором унікальної міської хроніки «Исторический очерк г. Єлисаветграда», виданої в 1897 році.

Помер Олександр Миколайович Пашутін голова 1 листопада 1905 року. Його заслуги вшановано орденами святих Станіслава, Володимира, Анни, медалями, дорогоцінним перснем із вензелем Олександра III. 1909 року місцевий живописець Феодосій Козачинський завершив його портрет, розпочатий ще за життя О. Пашутіна. Вулиця Пашутінська (першоназва - Невська) у радянські часи стала Компанійця, а в роки незалежності - Пашутіна. 2004 року тут відкрито меморіальну дошку.

А 19 вересня 2009 року на площі перед будівлею Кіровоградської міської ради, під час святкування Дня міста, відкрито пам'ятник Олександрю Пашутіну — він являє собою статую О. М. Пашутіна, що тримається за стілець. За задумом авторів пам'ятника - це символізує спадкоємність міської влади.

Авторами проекту є архітектор Віталій Кривенко та скульптор Любомир Яремчук.

РЯБКОВ П. З. - ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ

Рябков Павло Захарович - міський землемір, громадський діяч, історик, етнограф, археолог, займався фотографією, добре малював, був неперевершеним лектором. У фондах Кіровоградського обласного державного архіву зберігається особистий фонд П. З. Рябкова. Він нараховує понад шістьсот одиниць, переважна більшість яких є унікальними першоджерелами для вивчення історії нашого краю та України в цілому. Народився Павло Захарович Рябков 29 червня 1848 року у сім'ї херсонського вчителя. Батько його був людиною прогресивних поглядів. «Я рано

пройнявся духом різного роду протесту, — згадував пізніше Рябков. — Зачитувався вільнодумними книжками, переписував заборонені вірші із записника діда».

Навчався в гімназії та землемірно-таксаторських класах (1865-1867).

У гімназії Павло потрапив під вплив народницьких ідей, захоплювався творами Писарева, Добролюбова, Чернишевського, Некрасова. Невдовзі в гімназії виник пропагандистський гурток, активним членом якого став Павло Рябков. В його обов'язки входило збереження бібліотеки гуртка.

Керували гуртком відомі народники С. Чудновський та Л. Дическуло, а коли він об'єднався з подібними гуртками Одеси і Миколаєва, його очолив А. Желябов. Пізніше Рябков познайомився із революціонером-народником, письменником, що писав італійською, англійською та російською мовами Сергієм Михайловичем Степняком-Кравчинським, який народився у с. Новий Стародуб (нині Петрівського району Кіровоградської області).

Після закінчення навчання П. Рябков працював землеміром у Херсоні, але під впливом народницьких ідей, покинув службу і пішов у село, саме почалося масове ходіння в народ (у селянство) демократичної інтелігенції. В основі ідеології народництва лежала містична віра в російське селянство як носія «вищої життєвої мудрості».

Та розгорнути свою діяльність народники не встигли — почалися арешти.

У вересні 1874 року Павла Рябкова заарештували і відправили до Херсонської в'язниці, де він просидів півроку і був випущений під гласний нагляд. У 1875 році він поїхав на службу до Одеси де зійшовся з революційними діячами. Згодом Павло Захарович переїжджає до Києва та працює в залізничному управлінні.

Працюючи в залізничних майстернях Києва, він брав участь у підготовці до замаху на київського генерал-губернатора Черткова, після чого його знову заарештували і після «Процесу 193-х» відправили у заслання.

Після арешту П. Рябкова відправляють спочатку до Красноярська, а потім на острів Ведмежий. На засланні Павло Захарович з друзями готували втечу через Льодовитий океан до Америки, але спроба виявилася невдалою, їм додали строку та перевели у Верхоянськ. У тих далеких краях Рябков познайомився з відомою народницею Вірою Фігнер, пізніше у Томську — з письменником В. Г. Короленком.

Лише через десять років, після амністії, Павлу Захаровичу Рябкоу було дозволено повернутися на Батьківщину. Він повернувся до Херсону і був запрошений на службу землеміра в земство. У цей час він склав карти Херсонської губернії.

У 1892 році доля закинула Павла Рябкова в Єлисаветград. Тут він отримав посаду земського землеміра. У Єлисаветграді Рябков вступає до місцевого Товариства поширення грамоти і ремесел та займається просвітницькою діяльністю.

На сторінках місцевих газет прихильник освіти простого народу порушує клопотання про відкриття у місті громадської бібліотеки. Цей заклад, писав Павло Захарович, звертаючись до міської Думи, покликаний «розширити позашкільний розумовий розвиток міського населення». Бібліотека в майбутньому перетвориться у цілком пристойне книгосховище, запевняв Рябков, без якого жодне місто обійтися не в змозі. Ентузіаст, зрештою, добився свого. Дума

виділила місце для будівництва бібліотеки на розі вулиць Петровської та Інгульської (нині Шевченка і Декабристів). Фінансували будівництво закладу, в основному, П. З. Рябков, лікар П. І. Михалевич та інші представники передової інтелігенції міста.

Працюючи в земстві, Павло Захарович захопився історією та етнографією України. Саме на цьому ґрунті він зблизився з всесвітньо відомим у майбутньому вченим, професором М. Ф. Вовком.

Позбавлений роботи за допомогу голодуючим селянам, П. Рябков виїхав за кордон і вчився, у заснованій М. Ковалевським, Російській вищій школі суспільних наук у Парижі. Тут він пробув до 1905 року.

Влітку 1904 року відбулося особисте знайомство двох палких борців за національну культуру, просвітителів і громадських діячів - Івана Франка та Павла Рябкова. За дорученням Наукового товариства імені Т. Шевченка було організовано експедицію в Галичину і Буковину для вивчення етнографії та антропології місцевого населення. Зі Львова туди поїхав Іван Франко, з Парижа — Павло Рябков.

Співпраця з Ф. Вовком, людиною, яка започаткувала українську етнологію як науку, спонукає Павла Рябкова до проведення самостійних досліджень матеріальної культури українського населення Новоросії, зокрема чумацтва.

Рукопис налічує п'ять зошитів, списаних чітким почерком П. Рябкова, об'єднані заголовком «Чумацтво», датований 1909-1910 роками, він містить відомості про історію промислу, його матеріальну культуру, чумацький фольклор тощо. Хоча в тексті наявні посилання на праці фольклориста І. Рудченка, значний інтерес становлять записані автором під час поїздок Херсонською та Катеринославською губерніями спогади колишніх чумаків про період розквіту промислу. Вони дають уявлення про його специфіку.

Після жовтневого перевороту 1917 року П. Рябкова обирають до Єлисаветградської Ради робітничих та солдатських депутатів, де він очолив комісію по об'єднанню міста з селом. Він брав участь у повітовій конференції вчителів, працював у радянських органах. Ще одним актом високої громадянської активності була його ініціатива відкриття у місті музею Революції (тепер обласний краєзнавчий), картинної галереї. І лише у 1925 році, у віці 77 літ, невтомний трудівник на ниві просвітництва залишив службу.

Через два роки П. З. Рябкова не стало.

ЯСТРЕБОВ В. М. - ДОСЛІДНИК ПРИНГУЛЛЯ

Володимир Ястребов наприкінці позаминулого століття зробив помітний внесок у розвиток української національної культури. Діапазон його наукової і творчої діяльності був надзвичайно широким: історія, географія, етнографія, археологія, педагогіка, література. І в кожному із цих сфер він вклав частку власної душі.

Володимир Ястребов, росіянин за походженням, людина, здається, зовсім іншої ментальності і національного характеру, першим у краї започаткував серйозні етнографічні та грамотні археологічні дослідження.

Володимир Миколайович Ястребов народився 6 червня 1855 року в селі Крива Лука, Самарської губернії. Його батько був священиком, але дружину взяв собі не з духовного стану, чим накликав на себе невдоволення своєї родини. Молодою помирає його мати та маленька сестра. Хлопчик росте самотньо і лише його няня, селянська дівчина Варвара, зігріває хлопчика своїм теплом. Батько його був людиною суворої вдачі, яку ще збільшило раннє удівство. Невдовзі він потрапляє до божевільні, де згодом і помирає.

Коли Володимиру Ястребову виповнилося десять років, він удвох із нянею переїжджає жити до свого дядька в Самару.

Першим кроком у великий світ стало для хлопця навчання у Самарській гімназії, яку він успішно закінчив.

За рекомендаціями вчителів поїхав до Одеси, де вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету. Студентом виявляв великий потяг до знань, багато читав, із захопленням відвідував лекції з філософії Р.Ординського. Та найбільший вплив на становлення його особистості мали лекції відомого професора-слов'язознавця

В.Григоровича, що в подальшому відбилося, як на загальному напрямку, так і на методах його роботи.

Закінчивши університет, В.Ястребов, услід за В.Григоровичем, переїздить до провінційного Єлисаветграда, де обіймає посаду викладача історії в реальній школі єлисаветградського земства. Роботою молодий історик був задоволений, захоплювався своїми учнями, на яких покладав великі надії. А лекції його були просто зразковими.

Існує версія, що Григоровича до нашого, на той час провінційного міста, привів інтерес і бажання попрацювати із так званим Єлисаветградським Євангелієм XVI століття, яке тоді зберігалось в одному з храмів єдиновірницької церкви — наш край був одним із багатьох притулків старообрядництва. Ця унікальна рукописна книга, яка містить близько 600 ілюстрацій, нині зберігається у Російській державній бібліотеці (колишня Державна бібліотека ім. В. І. Леніна).

Але як би там було, Григорович приїхав до Єлисаветграда назавжди — його останки залишилися на зруйнованому Биківському цвинтарі, а частина зведеного пам'ятника — на Рівненському цвинтарі в нинішньому Кіровограді.

За кілька місяців перебування в Єлисаветграді, Володимир Ястребов завершує роботу над дисертацією і 20 січня 1877 року йому присвоюється кандидатський ступінь.

Багато років Володимир Миколайович Ястребов викладав в унікальному, на той час за своїм духом свободи і творчості, земському реальному училищі, яким керував Михайло Завадський і зі стін якого вийшло надзвичайно багато, як для провінційного навчального закладу, видатних учених і творчих особистостей. Він зі своїми учнями та добровільними помічниками із різних верств населення,

записав з народних вуст величезну кількість переказів, легенд, оповідань, обрядів, ігор, прислів'їв, приказок, рецептів народної медицини, замовлянь і навіть прокльонів та лайок.

Значною подією в культурному житті Єлисаветграда стала організація В.Ястребовим історичного і географічного відділів при музеї реального училища. Розуміючи, яке педагогічне значення для формування повноцінної особистості має вивчення рідної старовини, він намагається залучити якомога більше благодійників до формування музейної колекції. Особливо цінними були в ній дві кам'яні баби (нині стоять біля обласного краєзнавчого музею), кам'яні молотки, камінний нуклеус, наконечники стріл, предмети скіфської епохи з курганів, монети, медалі, карта Єлисаветграда XVII століття тощо. На базарах і ярмарках він зібрав чималу колекцію дитячих іграшок, яка також поповнила колекцію музею.

Учні, з якими він їздив на розкопки Херсонеса, досліджував могили-кургани в Компаніївських степах, вивчав архітектурні пам'ятки Венеції, згодом стали всесвітньо відомими особистостями; це — Євген Чикаленко, Олександр Тарковський (батько поета Арсенія Тарковського, дід відомого кінорежисера), Марко Кропивницький, Панас Саксаганський, Ісаак Шкловський... У кращі часи в училищі виходив часопис «Педагогічний вісник», одним з найактивніших авторів якого був В.Ястребов. І робив він це, передусім, заради виходу із викладацької буденності, яка вбиває творчість.

Невдовзі відбулося знайомство Ястребова з великим знавцем і аматором крайової старовини, священником з Олександрії Василем Никифоровим. Приятелював етнограф із знавцем українського фольклору В.А. Менчицом.

Згодом він знайомиться з Оленою Карлівною Рудольф і 29-го червня 1883-го року одружується з нею.

Шлюб їх був щасливим. Олена Карлівна, разом з добрим вихованням, була роботящою та хазяйновитою. Часті хвороби та малі діти не дозволяли Олені Карлівні брати пряму участь у роботі чоловіка, але вона була в курсі усіх його справ. Із всіх своїх подорожей він надсилав їй листи-щоденники з докладним описом ходу праці. На жаль, у велику повінь 1900 року, ці листи загинули разом з листами професора Н. П. Кондакова, Д. М. Анучина, Ф. К. Вовка, А. А. Бобринського і інших наукових діячів.

Праці В.Ястребова стали широко відомими в наукових колах, а це сприяло загальному визнанню й зростанню авторитету дослідника. Так у 1892 році його було обрано дійсним членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії. Володимир Миколайович був також співробітником Петербурзької Археологічної Комісії, за дорученням якої провів розкопки Лядінського й Темниковського могильників у Тамбовській губернії. Звіт про них, що надрукований окремою книгою, і є свідченням наукової зрілості дослідника.

Для продовження наукових досліджень Ястребов відвідує Одесу, Крим, Кавказ, їде до Італії, Франції. Під час перебування в Москві дослідник зібрав

матеріал про відомого співака О. Петрова, який народився в Єлисаветграді. В архівах церков та колишньої фортеці Святої Єлисавети науковець відшукав відомості для своїх наступних праць "Архив крепости Св. Елисаветы", "Греки в Елисаветграде", "Чума в северной части Елисаветградского уезда Херсонской губернии" та інші.

Мешкаючи на колишніх теренах Нової Сербії, Ястребов почав досліджувати історію нашого краю, виявляти інтерес до доль балканських колоністів на землях Вольностей Запорозьких. Зокрема, в Олександрійському повіті він знайомиться із сербами Хорватами і Пишчевичами. Від нащадків колоністів дослідник отримує їх родоводи, щоденник і "Примечанія Александра Пишчевича на Новороссийській край". Останні він підготував для публікації в часописі "Київська Старовина".

За довгі роки наполегливих досліджень В.Ястребов зі своїми учнями зібрав велику кількість етнографічного матеріалу. І у 1894 році вийшла в світ основна праця його життя «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В.Ястребовым», що стала підсумком його багатолітньої наукової діяльності. Збірник складається з двох частин: 1. Марновірства й звичаї (уявлення про світ та уявлення про людину, народний календар, народна медицина, демонологія, обряд весілля та інше); 2. Легенди, казки й оповідання.

Надзвичайно цікавим є словник народних версій походження назв сіл, річок, балок, курганів, скель, що містяться в книзі. Також етнограф подав та прокоментував деякі словесні фрагменти обрядів та деталі народного побуту, які залишилися поза уявою інших дослідників. Передусім вони стосуються прокльонів і лайок, освячення колодязів, дитячих ігор та іграшок, жартів і пустощів. «З тої сировини, — говорить В. Ястребов у передмові до видання, — яка набралася в нас протягом десяти років, ми подаємо тут лише те, що або зовсім не має прямих аналогів у друкованих збірниках, або має лише варіанти, які різняться в подробицях».

Ястребов зібрав цікаві відомості про писанки. Зокрема, у згадуваних «Материалах по этнографии Новороссийского края...», він використав багато візерунків болгарських писанок: гребінь, клинці, повна ружа тощо. До речі, позитивну оцінку «Матеріалам...» дав відомий дослідник М. Сумцов: «Взагалі, у збірнику видно редакторську руку, дбайливість про розпорядок і систему, уважне співставлення до інтересів науки і читача». З іншого боку, відомий український етнограф В. Гнатюк критично оцінив у ній спроби виокремлення корінного населення степової України в особливий «новоросійський» тип російського народу.

Останні роки життя були дуже важкі й сумні для В. М. Ястребова: тяжко хворіла дружина, протягом декількох місяців він поховав двох своїх дітей, і сам, від горя, що звалилося на нього, перебував на межі психічного розладу.

Хвороба вченого, викликана сімейною трагедією, загострилася у 1897 році, коли Володимир Михайлович повіз своїх учнів у наукову експедицію до Криму.

Володимира Миколайовича відвезли у Єлисаветград, а потім до Харкова. На деякий час психічний розлад пройшов, але хвороба прогресувала, тому В.

Ястребова змушені були помістити в Херсонську психіатричну лікарню, де він помер наприкінці 1898 року. У Херсоні його скромно і поховали.

Так закінчилося життя цього неспокійного уродженця далекого Поволжя, який укоренився в українській землі, віддано служив її науці, культурі, освіті й віддав їй своє життя і всі свої сили.

Численні наукові праці Володимира Ястребова стоять в одному ряду з дослідженнями відомих українських істориків та етнографів кінця XIX – початку XX століть — Павла Чубинського, Федора Вовка, Василя Кравченка.

Щороку в Міжнародний день музеїв у Кіровограді вручається Обласна красзнавча премія імені Володимира Ястребова, заснована обласною радою. Так було увічнено пам'ять дослідника археології, етнографії, топонімії, засновника музейної справи в нашому краї, педагога, який з'явився на світ на російських теренах, а відомим шукачем і збирачем старовини став у Центральній Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акопян К. Якого кольору буде «Червона зірка»?/ К. Акопян // Молодіжне перехрестя. -2008. -13 березня. - С. 1: фото
2. Алексеенко О. Екскурсія до музею/ О. Алексеенко // Молодіжне перехрестя. -2007. -2 серпня - С. 11
3. Белинская И. Новинки «Червоної зірки»/ И. Белинская // Молодіжне перехрестя -2008.-21 лютого. - С. 2
4. Белінський В. Рукостискання через океан/ В. Белінський // Кіровоградська правда. -2008. -8 квітня. - С. 2
5. Біттнер О. «Червона зірка» працює на споживача/ О. Біттнер // Урядовий кур'єр. -2005. -26 лютого. - С. 11: фото
6. Боса Є. Леся Українка і «артільний батько»/ Є. Боса // Народне слово. -2009. -12 березня. - С. 14
7. Босько В. Другий почесний громадянин Єлисаветграда/ В. Босько // Народне слово. -2002. -7 листопада. - С.3
8. Босько В. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873 - 1914)/ В. Босько // Вечірня газета. -2010. -16 липня. - С. 7.; 23 липня. - С. 7
9. Босько В. Єлисаветградці всіх країн, єднайтеся!/ В. Босько // Народне слово. -2011. -28 квітня. - С. 1, 9
10. Босько В. Лицар благочестя та добродійності/ В. Босько // Народне слово. -2002. -26 грудня. - С.3
11. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік : люди, події, факти / В.М. Босько. -Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. -240 с.
12. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2010 рік. Люди. Події. Факти. Кіровоград : Центр.-Укр.вид-во, 2009.-260 с.
13. Босько В. Перший почесний громадянин Єлисаветграда: До 250 -річчя заснування фортеці Святої Єлисавети/ В. Босько // Кіровоградська правда. -2002. -22 жовтня. - С. 3

- 14 Босько В.М. Визначні постаті Степової Еллади / В.М. Босько. -Кіровоград : ВЦ «Інформаційна мережа», 2004. -376 с.
15. Верстюк О. Продовжувачі справи Ястребова/ О. Верстюк // Вечірня газета. -2005. -8 липня. - С. 7: фото
- 16 Виноградов А. Весна зовет за конвейер/ А. Виноградов // Україна-Центр.-2008. -14 марта. - С. 2
- 17 Виноградов А. Машиностроительный центр Украины/ А. Виноградов // Україна-Центр. - 2007. -8 июня. - С. 5
18. Виноградов А. От «Эльворти» и до наших дней.../ А. Виноградов // Україна-Центр. - 2008. -30 мая. - С. 14.; 6 июня. - С. 13
19. Виноградов А. Сага об Эльворти/ А. Виноградов // Україна-Центр. -2008. -22 августа. - С. 1, 8
20. Виноградов А. Заводские университеты/ А. Виноградов // Україна-Центр. -2007. -20 июля. - С. 5
21. Виноградов А. Третье возрождение «Красной звезды»: ОАО «Красная звезда» исполняется 130 лет/ А. Виноградов // Україна-центр. -2004. -9 июля. - С. 7
22. Гура О. Майбутнє Кіровограда - в машинобудуванні/ О. Гура // Молодіжне перехрестя. -2007. -20 вересня. - С. 4
23. Гура О. Сияй, сияй, моя.. «Червона зірка»/ О. Гура // Молодіжне перехрестя. -2007. -30 серпня. - С. 4; фото
24. Гуцалюк О. «Служение обществу должно быть целью жизни»/ О. Гуцалюк // Україна-Центр. -2010.-16 сентября. - С. 4
25. Гуцалюк О. «Служіння громаді має бути метою життя»/ О. Гуцалюк // 21-й канал. -2010. -23 вересня - С. 12
26. Завод акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті» // Єлисавет.-1992.-5серпня.-С. 1
- 27 Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин, 1897; 1992. - 176 с.
28. Кизименко О. Їхнє життя - це завод/ О. Кизименко // Вечірня газета. -2007. -28 вересня. - С. 9
29. Кизименко П. М. Пам'ять степів: Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / П.М. Кизименко. -Кіровоград : ПВЦ «Мавік», 2003. -245 с., 25 л. іл
30. Колесников С. Чиї інтереси захищав Пашутін?/ С. Колесников // Народне слово. -2008. -5 лютого. - С. 3
31. Корінь Т. Техніка, що береже землю й дбає про врожай/ Т. Корінь // Кіровоградська правда. -2010. -10 серпня. - С. 5: фото
32. Кротов О. Графи Бобринські і наш край/ О. Кротов // Молодіжне перехрестя. -2006. -12 жовтня. - С. 9: іл.
33. Кузик Б.М. Кіровоградщина : історія та сучасність центру України : В 2-х т. / Б.М. Кузик, В.В. Білошапка. -Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005
34. Кузнецова А. Свято место/ А. Кузнецова // Україна-Центр. -2008. -2октября. - С. 8

35. Куманський Б. Свято на червонозорівській вулиці: «Червоній зірці» - 130 - Куманський // Народне слово. -2004. -10 липня. - С. 1
36. Лісниченко Ю. Бронзи в Кіровограді побільшає/ Ю. Лісниченко // Вечірня газета. -2007. -11 травня. - С. 3
37. Лісниченко Ю. Чужий по крові, та рідний за духом: До 150-річчя В.Ястребова/ Ю. Лісниченко // Вечірня газета. -2005. -5 серпня. - С. 9: фото
38. Лісниченко Ю. Нове тисячоліття - нова «Червона зірка»/ Ю. Лісниченко // Вечірня газета. -2005. -4 березня. - С. 4: фото
39. Макей Л. Нащадки Ельворті задоволені співпрацею/ Л. Макей // Народне слово. -2008. -19 серпня. - С. 1, 2
40. Макей Л. Федорівка: від Остен-Сакена до Пересунька/ Л. Макей // Народне слово. -2010. -19 січня. - С. 3
41. Маленький Париж : Елисаветград в старой открытке / авторы текстов и сост. В.В. Петраков, В.П. Машковцев. -М. : Пинакотека, 2004. -240 с
42. Малик А. Ельворті повернулися до Кіровограда/ А. Малик // Кіровоградська правда. -2004. -13 липня. - С. 1: фото
43. Малинський В. Флагман зміцнює позиції/ В. Малинський // Народне слово. -2005. -26 лютого. - С. 1: фото
44. Матівос Ю. Таємниці одного листа // Кіровоградська правда.- 1989.-С. 3
45. Матівос Ю. Він дбав про бідняків/ Ю. Матівос // Вечірня газета. -2002. -13 вересня. - С. 12
46. Матівос Ю. За особисті заслуги/ Ю. Матівос // Народне слово. -2004. -15 липня. - С. 3: фото.; 20 липня. - С. 3
47. Матівос Ю. Перший цукровар України/ Ю. Матівос // Вечірня газета. -2002. -1 листопада. - С.12
48. Матівос Ю. Повпреди незалежної України: До Дня працівників дипломатичної служби/ Ю. Матівос // Кіровоградська правда. -2009. -22 грудня. - С. 6
49. Матівос Ю. У гостях в «артільного батька» : До 140-річчя від дня народження Лесі Українки/ Ю. Матівос // Кіровоградська правда. -2011. -1 березня. - С. 6
50. Матівос Ю.М. Місто на сивому Інгулі : До 250-річчя від дня заснування : Історико-публіцистичний нарис / Ю.М. Матівос. -Кіровоград : ТОВ «Діаграма», 2004. -252 с.
51. Мельник П. «Команда, спрямована в майбутнє» : дні «Голосу України» на Кіровоградщині/ П. Мельник // Голос України. -2008. -12 червня. - С. 6-7
52. Мельник П. Курс на інновації «Червоній зірці» - 135 !/ П. Мельник // Голос України. -2009. -10 липня. - С. 7: фото
53. Могилюк В. Промисловий потенціал - як лакмус колишнього міського соціального благополуччя/ В. Могилюк, Ю. Тютюшкін // Народне слово. -2009. -21 липня. - С. 4-5
54. Мороко Е. «Червона зірка» не здає своїх позицій/ Е. Мороко // Народне слово. -2007. -28 серпня. - С. 2
55. Мороко Е. Хранитель заводської історії/ Е. Мороко // Народне слово.

-2007. -18 жовтня. - С. 4

56. Никитина Е. «Служение обществу должно быть целью жизни»/ Е.Никитина // Украина-Центр. -2009. -17 септября. - С. 2

57. Никитина Е. Возвращение Пашутина/ Е. Никитина // Украина-Центр. -2007. -1 июня. - С. 1-2

58. Никитина Е. Присвоение с извращением/ Е. Никитина // Украина-Центр. -2010. -1 июля. - С. 1,4

59. Нікітенко Л. Сміла виросла на цукрі : 170 років тому почався розквіт міста, що стало тоді власністю графа Бобринського// Україна молода.-2008.- 16 вересня

60. Новаковець В. Червонозорівські машини змінюють колір і стають червоними/ В. Новаковець // Народне слово. -2008. -12 липня. - С. 2

61. Они возвращаются // Украина-Центр. -2008. -15 августа. - С. 8

62. Орел С. Чарівний меч Володимира Ястребова/ С. Орел // Народне слово. -2005. -16 серпня. - С. 3: фото

63. Панченко В. Є. Постаті/ В. Панченко // Народне слово. -2004. -18 вересня. - С. 3: фото

64. Пасічник Л. Почесні громадяни Єлисаветграда/ Л. Пасічник // Вечірня газета. -2010. -5 листопада. - С. 8

65. Петер Т. «Червона зірка» : третє народження/ Т. Петер // Кіровоградська правда. -2005. -26 лютого. - С. 2: фото

66. Петраков В. Завещание Александра Пашутина/ В. Петраков // Украина-Центр. -2006. -27 января. - С. 14 : фото

67. Печериця Т.В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848-1926) – Кіровоград: Імекс-ЛТД. – 2003. – 117 с.

68. Повернення Пашутіна // Народне слово. -2007. -10 липня. - С. 1

69. Полулях І. Коли історія твориться на наших очах/ І. Полулях // Кіровоградська правда. -2009. -22 вересня. - С. 1

70. Полулях С. І пам'ятник, і оновлена площа/ С. Полулях // Кіровоградська правда. -2009. -21 липня. - С. 3

71. Савранова Е.Через годы, через расстоянья.../ Е. Савранова // Ведомости Плюс. -2004. -16 июля. - С. 3

72. Сергієва І. Богатир із «Червоної зірки»/ І. Сергієва // Кіровоградська правда. -2008. -14 березня. - С. 2

73. Сидоренко П. І., Присяжнюк С. С. Медична освіта Кіровоградщини: сторінки історії. - Кіровоград: «Імекс – ЛТД», 2008. - с. 46

74. Смотренко В. Цирк Эльворти/ В. Смотренко // Молодіжне перехрестя. -2007. -8 листопада. - С. 4

75. Трибуцька О. З рукописів Павла Рябова. / О. Трибуцька - Народне слово.- 2011.-1 березня.- с.6

76. Трибуцька О. Павло Рябков: «Управа наша выше всего этого»/ О. Трибуцька // Народне слово. -2011. -7 квітня. - С. 8

77. Френчко Л. Владимир Ястребов/ Л. Френчко // Ведомости Плюс. -2005. -16 декабря. - С. 8: фото.; 23 декабря. - С. 8

78. Френчко Л. Знаменитости степной столицы/ Л. Френчко // Ведомости Плюс. -2004. -10 декабря. - С. 8: фото
79. Френчко Л. Алексей Бобринский/ Л. Френчко // Ведомости Плюс. -2007. -12 января. - С. 8
80. Френчко Л. Эльворти - история продолжается/ Л. Френчко // Ведомости Плюс. -2004. -25 июня. - С. 7: фото
81. «Червона зірка» високо тримає честь заводської марки // Вечірня газета. -2004. -16 липня. - С. 6
82. «Червона зірка»: від верстата - до поля/ О. Крамар // Вечірня газета. -2007. -31 серпня. - С. 8
83. Шверненко О.О. Саінсус: «Ми стоїмо на порозі створення нового покоління сільськогосподарських машин»/ О. Шверненко // Кіровоградська правда. -2007. -5 червня. - С. 2
84. Шевченко С. Де вінчався Пашутін/ С. Шевченко // Вечірня газета. -2009. -28 серпня. - С. 8
86. Шевченко С. Дослідник Приінгулля/ С. Шевченко // Молодіжне перехрестя. -2005. -17 березня. - С. 10: портр
87. Шевченко С. Етнографічні дослідження Північної Херсонщини В. Ястребовим //Краєзнавство. Географія. Туризм. - 1997. - №39. - С.6.
88. Шевченко С. Передвиборчі обіцянки: від козака Лелеки до.../ С. Шевченко // Вечірня газета. -2006. -24 листопада. - С. 5
89. Шевченко С. Понад чверть століття на чолі міста/ С. Шевченко // Народне слово. -2006. -5 грудня. - С. 3
90. Шевченко С. Чвертьвіковий ювілей міського голови/ С. Шевченко // Вечірня газета. -2008. -16 травня. - С. 7
91. Шевченко С. Ястребов - дослідник Приінгулля/ С. Шевченко // Молодіжне перехрестя. -2008. -6 березня. - С. 9
92. Шепель Ф. «Горькая ягода» дворянина Эрдели/ Ф. Шепель // Украина-Центр. -2003. -20 июня. - С. 7
93. Шкабой В. Эльворти сегодня/ В. Шкабой // Молодіжне перехрестя. -2008. -21 серпня. - С. 2: фото
94. Юрченко О. Завод Ельворті в роки громадянської війни/ О. Юрченко // Народне слово. -2006. -6 квітня. - С. 4
95. Юрченко О. Р. Ельворті навчив би сьогодні багатьох бізнесменів: До 130-річчя «Червоної зірки»/ О. Юрченко // Кіровоградська правда. -2004. -15 червня. - С. 2: фото
96. Янчуков С.М. З іменем Володимира Ястребова : Історико-краєзнавче видання / С.М. Янчуков. -Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2005. -158 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Акоп'ян К. 1
Алексееенко О. 2
Белінський В. 4
Білошапка В. В. 33
Біттнер О. 5
Боса Є. 6
Босько В. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14
Верстюк О. 15
Виноградов А. 16, 17, 18, 19, 20, 21
Гура О. 22, 23
Гуцалюк О. 24, 25
Кизименко О. 28,29
Колесников С. 30
Корінь Т. 31
Кузик Б.М 33
Кузнецова А. 34
Куманський Б. 35
Лісниченко Ю. 36, 37, 38
Макей Л. 40
Малик А. 42
Малинський В. 43
Матівос Ю. 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50
Мельник П. 51, 52
Мороко Е. 54, 55
Никитина Е. 56, 57, 58
Нікітенко Л. 59
Новаковець В. 60
Орел С. 62
Панченко В. Є. 63
Пасічник Л. 64
Петер Т. 65
Петраков В. 66
Печериця Т.В. 67
Полулях І. 69, 70
Савранова Е. 71
Сидоренко П. І. 73
Смотренко В. 74
Трибуцька О. 75, 76
Френчко Л. 77, 78, 79, 80
Шверненко О.О. 83
Шевченко С. 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Шепель Ф. 92

Юрченко О. 94, 95
Янчуков С.М. 9

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Бобринський Олексій Олексійович. Вікіпедія: вільна енциклопедія: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/fQsvKe> (дата звернення 27.03.2021).

Ерделі Олександр Семенович (1826 - 1898). Кропивницька міська рада: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/eQsnD0d> (дата звернення 07.04.2021).

Брати Томас і Роберт Ельворті. Видатні особистості Кіровоградщини. Роберт Пірс Ельворті. ОУНБ ім. Д.І. Чижевського: веб-сайт. <https://wiki.library.kr.ua>. URL: <https://cutt.ly/9QsEcxy> (дата звернення 15.04.2021).

Брати Томас і Роберт Ельворті. Видатні особистості Кіровоградщини. Ельворті Томас. ОУНБ ім. Д.І. Чижевського: веб-сайт. <https://wiki.library.kr.ua>. URL: <https://cutt.ly/ZQsR0ia> (дата звернення 15.04.2021).

Зелений Павло Олександрович. Вікіпедія: вільна енциклопедія: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/lQsYu8V> (дата звернення 07.04.2021).

Левитський Микола Васильович – організатор кооперативного руху, «артільний батько». НУБП: веб-сайт. URL: <https://nubip.edu.ua/node/82803>

Цукор від старовіра. Леонід Багацький/ Златопіль. Веб-сайт. URL: <https://zlatopil.com/all-news/24989-tsukor-vid-starovira> (дата звернення 05.05.2021).

Остен – Сакен Дмитро Єрофійович. Видатні особистості Кіровоградщини. ОУНБ ім. Д.І. Чижевського: веб-сайт. <https://wiki.library.kr.ua>. URL: <https://cutt.ly/nQsPok5> (дата звернення 15.04.2021).

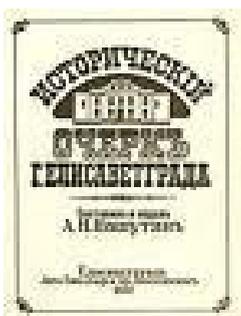
ВІН ДБАВ ПРО БІДНЯКІВ (Савелій Остроухов). Юрій Матівос. Вечірня газета: веб-сайт <http://www.vechirka.uafor.net/> URL: <https://cutt.ly/QQsDRoh> (дата звернення 07.05.2021).

Пашутін Олександр Миколайович. Вікіпедія: вільна енциклопедія: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/RQsD7IW> (дата звернення 07.05.2021).

Пашутін Олександр Миколайович. Видатні особистості Кіровоградщини. ОУНБ ім. Д.І. Чижевського: веб-сайт. <https://wiki.library.kr.ua>. URL: <https://cutt.ly/VQsFGDy> (дата звернення 17.05.2021).

Невідомий дослідник чумацтва. Павло Захарович Рябков (1848-1927) - земський діяч Єлисаветградщини. / Проскурова С. В. ОУНБ ім. Д.І. Чижевського: веб-сайт. <https://wiki.library.kr.ua>. URL: <https://old.library.kr.ua/kray/ryabkov.html> (дата звернення 17.05.2021).

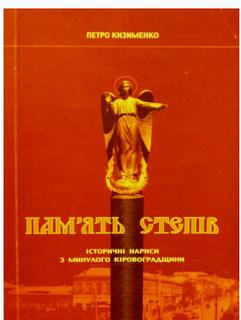
КРАЄЗНАВЧІ ВИДАННЯ

Исторический очерк г. Елисаветграда. Составил и издал А. Н. Пашутин, 1897; 1992.- 107 с.

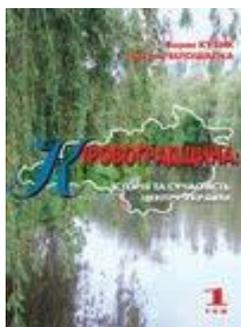
Олексáндр Миколáйович Пашу́тін - колезький радник, міський голова, Почесний громадянин міста, відомий, перш за все, як автор оглядової монографії «Історичний нарис Єлисаветграда» у якій в повному обсязі викладається історія міста від його початку і протягом усіх 142-х років існування, і яка й дотепер лишається чи не єдиним повним джерелом про

минуле Єлисаветграда-Кіровограда до XX ст.

Кизименко П. Пам'ять степів : історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003.- 246 с.; іл..

Книга краєзнавчих нарисів про історію Приінгулля є спробою відрізнити цю територію як колоритний, специфічний регіон української землі. Козаччина, гайдамаччина, входження до складу Російської імперії, доба Української народної республіки, кілька років німецької окупації і розвій націоналістичного руху в степах - своєрідний літопис краю на конкретних фактах.

Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина : історія та сучасність центру України. В 2-х т .-Дніпропетровськ АРТ-ПРЕС, 2005

Книга розповідає про минуле й теперішнє Кіровоградської області, що географічно знаходиться в самісінькому центрі України. Це видання – перша спроба не тільки якомога повніше охарактеризувати регіон, але й розказати про славетних уродженців області та видатних людей, чия доля так чи інакше пов'язана з краєм. Книга містить великий ілюстративний матеріал і розрахована на широке коло читачів, серед яких автори передусім бачать учнів загальноосвітніх шкіл, студентів, педагогів, краєзнавців, музейних працівників – словом, усіх, кому не байдужа історія й сьогодення України.

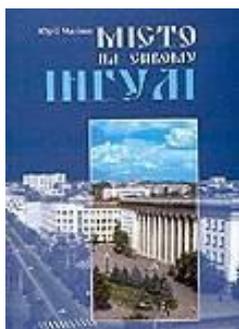
Маленький Париж : Єлисаветград в старій відкритці / автори текстів і сост. В. В. Петраков, В. П. Машковцев. - М. : Пінакотекa, 2004. - 240 с.

Історія міста Єлисаветграда в старих фотографіях та листівках.

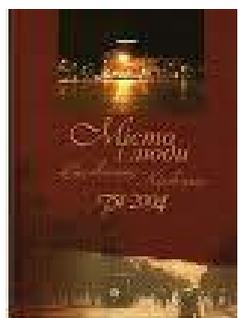
Матівос Ю. М. Вулицями рідного міста. - Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. - 104 с.

У цьому виданні вперше зроблено спробу висвітлити походження назв основних вулиць Кіровограда-Єлисаветграда, а також міських передмість, парків, майданів, скверів, мостів, набережних - усіх об'єктів, що є складовими міста з понад 250-літньою історією. Матеріалом для вивчення теми авторові послужили архівні документи, наукові праці, публікації в періодиці різних років і видань, народні перекази, спогади старожилів, власні спостереження Юрія Матівоса, що живе в Кіровограді понад півстоліття. В основу дослідження покладено історичний аналіз подій, пов'язаних з утворенням поселень, вулиць, їх назв, а також короткі дані про людей, причетних до заснування та розвитку міста над Інгулом.

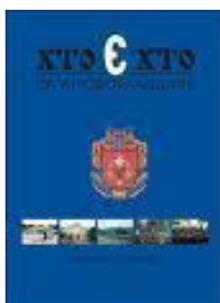
Матівос Ю. М. Місто на сивому Інгулі : історико-публіцистичний нарис. - Кіровоград, ТОВ "Діаграма", 2004. - 296 с.

Пропонований читачеві історико-публіцистичний нарис є першою спробою викласти найбільш повну історію міста над сивим Інгулом за 250 років його існування. 170 років тієї історії розповів своїм сучасникам і нащадкам колишній міський голова Олександр Пашутін ще у 1897 році. Після того впродовж понад століття мешканцям міста пропонувалися лише короткі путівники, нариси, фотобуклети, авторам яких ідеологи тодішньої влади не давали реалізувати свої дослідження у житті повною мірою. Автор цього нарису намагався використати наданий йому шанс. Чи вдалося це зробити - судити читачеві.

Місто і люди : Єлисаветград - Кіровоград. 1754 - 2004 / Керівники проекту С. М. Дорошенко, Т. С. Самиляк. - Кіровоград : ТОВ "Імекс-ЛТД", 2004. - 303 с. : фотоіл.

Книга великого формату на 303 сторінках містить інформацію про всі аспекти життя міста, висвітлює діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, сфери бізнесу, освіти, культури, медицини, спорту, знайомить з видатними земляками, досягненнями та планами кіровоградців, відтворює сторінки історії створення міста над Інгулом.

Хто є хто на Кіровоградщині : видатні земляки. вип. 2 / автор-упорядник В. В. Болгов. - К. : Укр. академія геральдики, товарного знаку та логотипу, 2008. - 159 с.

Книга вміщує матеріал про історію, геральдику міст і сіл Кіровоградщини, видатних кіровоградців та людей, які творять історію сьогодні.

ЗМІСТ

Передмова	2
Бобринський О. О. – граф-трудівник	3
Ерделі О. С. – другий почесний громадянин міста Єлисаветграда	6
Брати Томас і Роберт Ельворті	7
Зелений П. О. – Одеський міський голова	14
Левитський М. В. – засновник українського кооперативного руху	16
Іван Масленников – цукровар і благодійник	20
Остен-Сакен Д. Є. – перший почесний громадянин міста Єлисаветграда	21
Остроухов С. К. – благодійник і меценат	25
Пашутін О. М. – мер з душею імператора	26
Рябков П. З. – визначний українознавець	28
Ястребов В. М. – дослідник Приінгулля	30
Література	34
Іменний покажчик	39
Інтернет-ресурси	40
Краєзнавчі видання	41

